TARIKH-E HASAN

VOLUME IV

PERSIAN POETS IN KASHMIR

Research & Publication Department

SRINAGAR (Kashmir)

TARIKH-E HASAN

VOL. IV

(PERSIAN POETS IN KASHMIR)

(COMPILED)

by PIR GHULAM HASAN KHUIHAMI

Edited by P. N. PUSHP

Published by:
RESEARCH & PUBLICATION DEPARTMENT
Jammu & Kashmir Government
SRINAGAR (Kashmir)

First Edition : 1961
Price : 1.50 nP

Printed at:
1. The Government Press, Srinagar
(*Persian Text Only*)
2. The Normal Press, Srinagar
(*Title Covers & the Introduction etc.*)

TARIKH - E HASAN

VOL. IV

KASHMIR SERIES OF TEXTS & STUDIES

No. 86

CONTENTS

1. PREFATORY P 7
2. INTRODUCTORY
   (1) Persian in Kashmir 9
   (2) Hasan and his work 11
3. INDEX (: Ishariya) 10 Pages
4. TEXT (Persian) 62 Pages
5. A List of Poets

Prefatory :

The present volume embodies the last part of the Tārīkh-e Hasan and should, ordinarily, have appeared after the third[1] which is still under preparation. But since it is complete in itself, no useful purpose could be served by delaying its appearance any longer.

The text is based on a Ms[2] of the work, which bears authentication in Hasan's own hand, and in spite of a number of errors[3] obviously due to the scribe's oversight, appears to be a very fair copy of the original. Collation with another Ms belonging to the Jammu and Kashmir University[4] has, however, revealed a few variants which deserve to be given in the footnotes.[5]

The **press copy** of the Ms has been prepared by Mr Mohammad Amīn Rafīqui and the **index** by Mr Mohammad Amīn (Ibn-e Mahjoor), while the proofs have been read by both. A few errors of **kitabat** that have, nevertheless, persisted can easily be corrected by an average scholar.

As to the adoption of a hybrid compound[6] in **bar lakīr** and **zer-e lakīr** for 'underlined' and 'overlined' perhaps no serious explanation is called for; such synthetic coinages have always suited the genius of Persian, particularly in Kashmir where Ghani's **kralapan** has become

---

1. Titled: Asrār-ul Akhyār [: Secrets of the Pious].
2. For which our grateful thanks are due to the Idàra-e khāna-qāh-e Moa'lla, Srinagar.
3. Cf. Pp 2, 14, 19, 21, 30, 42, 45 and 47.
   No 2 on P_2 should read as:
   Khurram dil az nasīm-e gulsitan-e kas nayam.
4. For which we are grateful to Shri Ghulam Mohammad, Registrar of the University.
5. Cf. Pp 16, 18, 25, 29, 30, 35, 37, 39, 42, 46, 51, 54, 57. and 59.
6. Cf. P(i) Ishāriyah (: The Index).

a historic instance of linguistic resourcefulness.

And finally a word of apology as to the getup of the publication: superior paper of the 20×26/8 size could not be secured for the purpose. It is, however, hoped that despite a few shortcomings like these, the volume will satisfy a longfelt need.[7]

Srinagar:
Jan. 1, 1961. P. N. P.

---

7. English and Urdu renderings of the work are under preparation.

ABBREVIATIONS:

1. 'Azamī: Tārīkh-e Kashmīr 'Azamī
   by Khwaja 'Azam Diddamarī;
   Messrs Ghulam Mohd Noor Mohd, Srinagar.
2. T. S.: Tārīkh-e Hasan; Research and Publication Deptt, Srinagar.
3. T. K.: Tārīkh-e Bīrbal Kachrū (MS No 14)
   Research and Publication Deptt, Srinagar.
4. R & P: Research and Publication Deptt. Srinagar.

Introductory :

1. Persian in Kashmir

The advent of Islam in Kashmir (in the fourteenth century) opened up a two-way intercourse between Kashmir and the centres of Persian culture, particularly Persia, Khurasan, Samarqand, Bukhara, Merv and Herat. Divines[1] and Sūfīs from these seats of Persian learning and culture came to Kashmir and brought Persian language and literature in their train; while princes, priests and scholars[2] from Kashmir pilgrimaged to these places for cultural elevation and intellectual enlightenment. With the spread of Islam in the valley it was, therefore, natural that Persian should, by and by, replace Sanskrit as the language of culture and administration, particularly during the rule of Shihab-ud Din[3] (1354–73). It was, however, about half a century later that Persian actually became the court language in the reign of Sultan Zain-ul 'Ābidīn (1420–70). Himself a poet he patronised[4] learning and muse, and encouraged inter-linguistic exchanges by way of translation and adaptation. Thus while Mullā Ahmad Kashmiri is said to have translated the Rājataraṅgiṇī of Kalhana into Persian, under the title of Bahrul Asmār, Śrīvara rendered Jami's Yūsaf Zulaikhā into the Sanskrit Kathākautuka. Among other Persian poets[5] that flourished in the Sultan's time Mantiquī, Nadīmī, Fasīhī, Malīhī, Jamīl and Nādirī are the more outstanding.

After Zain-ul 'Ābidin it was Husain Shah Chak (1563-70) who rehabilitated Persian learning and attracted poets like Mīr Alī (from Iran) to his court. Later on Baba

---

1. Such as Mir Mohammad Hamadani; Cf. P42, A'zamī;
2. Pp. 40 and 51, Ibid.
3. P 42, Ibid.
4. P 197, T. H. ii;
5. P4 T. H. iv;

Tālib Asfahānī[6] also settled down here. But among the sons of the soil Mullā Mehrī[6] shone at the court of Ali Shāh Chak (1570–78), while Mullā Mohd Amīn Mustaghanī was patronised by Yūsaf Shāh Chak (1578–9).

Next we come to the most significant period of literary development of Persian in Kashmir under the Mughals (1586–1752) and here we find a galloxy of Kashmiris making their mark in Persian Muse and rubbing shoulders with their contemporaries from Iran[7], Mashhad[8], Hamadan[9], Khāf[10] (near Herat), Bahloj[11] and other centres[12] of Persian culture. Among these indiginous poets mention may be made of Bābā Dāūd Khākī[13], Sheikh Yāqūb Sarfī[14], Khwāja Habībulla Naushehrī[15], Mazharī[16], Aujī[17], Zehnī[18], Nadīm[19], Fasīhī[20], Fitratī[21], Badī'ī[21], Faroghī[22], Fānī[23](Mullā Mohsin), Ghanī[24], Isteghnā[25] (Abdur Rasūl) Munshī[25] (Mohd Rafī'), Nāfe'[26], Joyā, Goyā[27], Shahīd[27] (Lala Malik), Sālim[28] (Hājī Mohd Aslam), Mushtāq[29] (Mohd Razā), Sāte'[30], and Yaktā[31] (Mohd Ashraf).

The decadence that set in towards the decline of the Moghals was arrested for some time by the Paṭhān Governor Sukhjīvan Mal[32] whose shortlived reign (1754–62) brought together a number of talented poets like Shāiq[33] Sāmī[34], Rāhij[35] and Taufīq[36]. Besides these the Paṭhan

---

6. P4, Ibid.
7. Such as Shah Ab-ul Fateh (Cf. P5), Mohd Quli Salim (P 13), Mir Ilahi (P15) and Nūr-ud-Din Shariq (P30);
8. Mohd Jan Qudsi ((P10) and Tughra-e Mashhadi (P12)
9. Taliba-e. Kalim (P14); 10. Khwaja Akbar Ali (P 32);
11. Abdul Ghani Beg Qubul (P35);
12. Sheikh Mohd Kamil Badakhshi (Cf. P 224, ('Azami); Zafar Khan Ahsan and his son Inayat Khan Ahsan (Cf. P 22; T.H. iv);
13. P 107, 'Āzami; 14. P 110, Ibid; 15. P 128, Ibid; 16. P6 T. H iv; 17. P 7, Ibid; 18. P9; 19. P 16; 20 P 17;
21. P 18; 22. P 19; 23. P 170, 'Azami; 24 P 19, T. H iv;
25. P 23, Ibid; 26. P 26; 27. P 27; 28. P 28; 29. P 32;
30. P 34; 31. P36;
32. Cf. P 661, T. H. ii and P 41, T. H. iv.
33. P 40, T. H iv; 34. P 41; 35. P 42; 36. P 44; 37. P 49;

period produced a few notable poets like Mohtashim Khān Fidā[37] (died 1197 A. M.), Mahvī[38] (who glorified tea in his verse), Munshi Bhawānī Dās Kāchrū 'Nīkū' (of the Bahretavil fame) and Dayā Rām Kāchrū 'Khushdil'.[39] Under the Sikhs (1819–46) and Dogras (1846–1946) also Kashmir threw up a few poets[40] like Mirza Mahdi Mujrim (died 1895), Mulla Hamīd Ullah Shāhbādī (died 1246 A. H.), Khwāja Hasan Koul Sha'rī (died 1298 A. H), Khwāja Mohd Shāh Wafā, Tāba Kaul Arzbegī Dairī and Wahāb Pare (1845–1914).

Morever, it was in this period that handbooks even on the **Karmakāṇḍa** ritual of the Kashmiri Pandits were made available in the Persian language. Maharaja Ranbir Singh's reign (1857–85), in particular, saw a vigorous literary activity by way of translation, adaptation and compilation.

Thus Persian lingered on as the language of cultural expression and administration down to the time of Maharaja Pratap Singh (1885–1925) when Urdu and English took over from it; and during the five centuries of its sway in Kashmir the rich language has produced over three hundred writers and more than a thousand (major and minor) works creative as well as useful and critical. Out of these Kashmir can well be proud of masterpieces like the Bahr-ul Irfān of Baba Dāūd Khākī and the Panj-Ganj of Sheikh Yāqūb Sarfī, besides the ghazals of Ghanī, Sālim, Joyā, Āzar and Taufīq, and the narratives of Mushtāq, Dairī, Shāiq and Hamīd-ullah. The Dabistan-e Mazāhib of Fānī, of course, is a unique classic.

2. Hasan[41] and his Work

Pīr Ghulām Hasan Khuihāmī (1833–98)[42] came of a family of learned *pīrs* whose ancestor, Ganesh Kaul (Dattātreya) was converted[43] to Islām as Ghāzī-ud Dīn Koul in the sixteenth century at the hands of Makhdūm

38. P 52; 39. Mentioned by Birbal Kachru; 40. Pp 55-59. T. H. iv
41. The name is *Hasan*, **not** *Hassan*. Cf. P 62, the line: Ze a'mal-e ahsan *Hasan* kun hasan.
42. Ac. to 1249—1316 A. H.
43. Cf. P 11/b, Majmua'-e Shaiwa (Ms No 589, R & P.) and P 113, Aijaz-e Ghariba (Ms No 808, R & P)

Sheikh Hamza (died 1576). His father Abdur Rasūl Shaiwā (died 1871), an eminent pīr of Zoonimar[44] (Srinagar) who later on migrated to Gamroo (Khuihama) on the Wular Lake, seems to have given his son a fair grounding in the professional lore of a pīr (: theology as well as medicine). But Hasan's extra-ordinary interest in the past of his country and the current happenings round about him, led him to an extensive study of all the source material[45] that came his way. His concern for the well-being of his countrymen rings clear not only in his appeal[46] to God to 'protect Kashmir against misfortune, tyranny and distress', but also in the following cleverly worded remarks of his in a letter addressed to the Dogra Prime Minister:

"*Ahwāl-e mulk naua'-e ke būd, badastūr. B'āz reā'yā ābād b'āz mafrūr. Khayānat-kunandagān maghrūr wa mālguzārān maqhūr. Badnāmī-e muntazimān mashhūr.... Banda dar tashrīh o tauzīh-e ān m'azūr...*"[47]

[: "The (sorry state of affairs in the country remains unrelieved. Some (sections of) people are well-off while others have slipped away. The betrayers of trust (: misappropriators) are impudent, while the revenue-payers are frowned upon. Administators' bunglings are an open secret... (but) the humble servant (: the writer) can ill-afford to comment and dilate (any further) on that."]

It was his first-hand knowledge of the peasantry that won him high praise[48] from Lawrence with whom he worked as a settlement-guide. But prior to this he had already written three works: two[49] in Persian and one[50] in Kashmiri. It appears that while collecting material for the Geography of Kashmir (for which he was originally

---

44. Ibid; and P 8, T. H I; R & P;
45. Pp 8—11, T. H I & Pp 6—18. Introd, Ibid.
46. P 112, Aijaz-e Ghariba.
47. P 5, Introd. T. H. I.
48. Cf. 454, Valley of Kashmir; London, 1895.
49. (*a*) Gulistan-e Akhlaq (a didactic poem) dated 1283 A. H. (=1866).
    (*b*) Kharita-e Asrar (on medicine and astrology), dated, 1286 A. H. (=1869)

commissioned by Dewan Anant Ram, the Dogra Prime Minister of Maharaja Ranbir Singh, Hasan was strongly seized of the idea[51] of planning a more comprehensive work covering the political, religious and literary aspects too. That, no doubt, forms the pattern of the four volumes of the Tārīkh-e Hasan. Thus:

Vol I deals with Kashmir Geography (both physical and human);

Vol II traces the historical developments of the country right from the prehistoric times down to his day[52];

Vol III is on mystics, saints and divines that lived in or influenced Kashmir;

And finally,

Vol IV (which is being presented now) seeks to offer an account of 118 Persian poets that came to or flourished in Kashmir since the Chaks (1555–86).

Hasan's calibre as a historian or a researcher is certainly not of a very high order, for he generally incorporates the earlier works almost verbatim. On occasions he changes just the finite verb, or at the most, an epithet or two; and this tendency of his is obnoxiously apparent in the present volume which borrows too freely from Diddamarī[53] (1747) to the extent of blatant plagiarism. To take only one example it would not be out of place here to compare the accounts of Mohammad Qulī Salīm[54] (whose *maṯhnavī* on Kashmir has been fondly copied[55] out by Hasan in his own hand).

---

50. Ai'jaz-e Ghariba (on the Prophet's miracles), dated, 1299 A. H. (=1882); Published, Amritsar (1911) and Srinagar (1938 & 1943).

51. Cf. P 8, T. H. I, R & P, 1954.

52. 1305 A. H. ac. to the Chronogram: Surat-e hal-e Kashmir (P 60, T. H. IV).

53. Cf. the accounts of Haji Jan Qudasi, Mohd Quli Salim. Mulla Tahir Ghani, Mir Nur Allah Shariq and Mir Kamal-ud Din.

54. Cf. P 13, T. H. IV and P 152, 'Azami,

Here are the passages:

a) Writes *Diddamari*:

"Dar Zamān-e Shāh Jahān az velāyat-e Irān ba Hind āmadah wa az Khushkhayālī o ma'nīyābī dād-e sakhunwarī dāda dar mulāzimat-e Nawāb Islām Khān wazīr-e ā'zam mī guzarānīd wa sha'rhā-e khūb barjasta wa fikrhā-e dastbasta bar mansa-e zuhūr mī rasānīd. Azān jumla ast **bait—...**"

b) *Hasan* presents it as:

"Dar zamān-e Shāh Jahān az Irān ba Hind āmada dar fan-e sakhunwarī wa sha'rgoī fard-e behamtā būd wa dar mulāzimat-e Nawāb Islām Khān wazīr-e a'zam auqāt mī guzarānīd wa sha'rhā-e khub o fikrhā-e dastbasta bar mansa-e zuhūr mī rasānīd. Azān jumla..."

Surprisingly enough Hasan does not care even to indicate the sources he is drawing upon; nor does he take the trouble to quote any verses of his choice from the poet whose works he must have read, at least the maṭhnavī which he has copied out in his own hand. In his account of Ghanī also he has quoted the verses already cited by Diddamarī[56] in the very order, but he has also added[57] a few verses of his own choice. In the case of some other poets too he occasionally does supply further bits of information. He mentions Taḏkura-tushshua'rā[58] as the work of Mīrllāhī and the first of the two ghazals[59] of Nadīm (Mullā Mohd Sāleh) that he quotes is not found among the nine[60] quoted by Diddamarī. Yet he seldom improves upon Diddamarī, but sometimes indulges in unnecessary verbiage as in the case of Mullā Fāiq, Mullā Bīnish, Āzarī and Mullā Ṭhābit whom Diddamarī disposes off in one simple sentence[61], while Hasan employs[62] an inflated sentence for each without telling anything of substance about them.

Moreover, while on the one hand he includes poets like Qāzī Abdul Qāsim[63] and Badīī'[64], on the other hand

---

55. Cf. Ms No 522, R & P.
56. Cf. P 152, 'Azami; 57. Cf P 21 T. H. IV (last seven).
58. P 16, T. H: IV; 59. P 17, Ibid; 60. Pp. 155—57, 'Azami
61. P 209, Ibid; 62. Pp 29—30, T. H. IV. 63. P 13, Ibid.

he drops besides ordinary poets like Maulānā Azīzullah Abdush Shukūr Chiū Qāne'[65] such eminent names as those of Babā Dāūd Khākī[66], Sheikh Yāqūb Sarfī[67], Khāwja Habibullah Naushehrī[68], Bābā Nasibud Dīn Ghāzī[69], Mullā Mohsin Fānī[70], Bābā Dāūd Mishkwātī[71], and Sheikh Akmal-ud Dīn Kāmil Badakhshī[72]. Similar is the case of Shāh Sādiq Qalandar[73] who has not been included by Hasan among the poets though a few verses of his have been quoted by him in his Vol III. Nor has he mentioned Khwāja 'Āazm Diddamarī himself as a poet, in spite of the fact that he has so 'liberally' drawn upon him.

Like Diddamarī, again, he completely ignores the non-Muslim Persian poets of Kashmir and makes not even the most oblique reference to any of them, not even the topmost like Munshi Bhawanī Dās 'Nīkū', Dayā Rām Kāchrū 'Khushdil' and Birbal Kāchrū.

Yet, despite all these limitations and shortcomings Hasan's work is the first of its kind that has come down to us. Diddamarī's account of the poets is mixed up with that of saints, mystics and divines, while Hasan has arranged them separately in chronological sequence, presenting thereby a clearer glimpse into the development of Persian poetry in Kashmir. His outlook on poetry is plainly stated by him in his introductory remarks[74] wherein he regards a 'purehearted poet' 'the voice of God':

dar-e faiz-e azal hamin sakhunast

He noted with deep distress that in his day poets had become rare like the proverbial **humā**; while the atmosphere was reverberating with the cries of the **owls**. The sketchiness of the information offered is, no doubt, symptomatic of Hasan's lack of resources other than those of Diddamarī's; but it does not detract from the intrinsic value of his contribution: a readable compilation on the development of Persian verse in Kashmir.

---

64. P. 18; 65. P 227, 'Azami 66. P 107, Ibid: 67. P 110;
68. P 128; 69. P 142; 70. Cf. Pp 21, 26, 28, T. H. IV; and P 176, 'Azami; 71. P 176, Ibid; 72. P 224, 73. P 181.
74. P1, T. H. I.

To expect any more than this would hardly be fair to him; for does he not in the end take us into his confidence that he is simply following in the footsteps of the 'Sāqīs of yore' and holding just a cup in hand believing that the wine has retained some traces of its pristine fervour:

ba atbāe' ān sāqiyān-e salaf
darīn bazm jāme giriftam bakaf ...
asar hāe ān may ba khum bāqiyast
azān tā abad har kase sāqiyast![75]

And so let us also make the best of it.

P. N. Pushp

75. P 60, *Ibid.*

میر الٰہی - ۱۵، ۱۶
میر حسن - ۷
میرزا بیگ - ۳۹
میرک، مُلا، فانی - ۳۶
میر علی - ۲
میر علی (خطاط) - ۷

ن

نابرساں نامہ (رسالہ) - ۵۶
ناجی (قبیلہ) - ۳۲
نادری، مُلا - ۲
نافع، محمد زماں - ۲۶
نامی، مُلا، اول - ۳
نامی، مُلا، ثانی - ۳
نامی، مُلا عبد الغفور - ۳۶
نانت، مُلا مقیم - ۴۸
نایدیار (محلہ) - ۱۳
نحوی، اسد اللہ راجہ - ۵۷
ندیم (ندیمی) مُلا محمد صالح - ۱۶، ۱۷، ۱۸
ندیمی، مُلا - ۲
نصیب الدین، بابا، غازی - ۹
نورُ الدین، مُلا - ۲
نورُ الدین، میر، شارق - ۳۰
نورُ اللہ، خواجہ - ۴۴، ۵۰
نورُ اللہ، خواجہ، دیوانی - ۳۱
نورُ بارغ - ۴۷
نوشہرہ (محلہ) - ۳۲
نوہٹہ (محلہ) - ۱۶
نوید، رحمت اللہ بانڈے - ۴۰، ۴۲

و

واقعۂ کربلا (قصۂ منظوم) - ۲۹
والا، مُلا محمود - ۵۲، ۵۷
وفا، خواجہ محمد شاہ نوری - ۵۸

ہ

ہادی، محمد حیات - ۳۹
ہاشم، خواجہ، دیوانی - ۲۲، ۲۸
ہدایت اللہ خان - ۳۵
ہرات - ۳۲
ہما، ملا عطا اللہ - ۴۸، ۵۲
ہمت، عبد الوہاب - ۴۹
ہمدان - ۱۱۷
ہند، ہندوستان - ۶، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۸، ۱۹، ۳۰، ۳۲، ۴۹

ی

یاسین خان - ۵۶
یحییٰ، شیخ محمد، رفیقی - ۴۳
یکتا، محمد اشرف - ۳۶، ۴۳، ۵۱
یعقوب - ۴۲
یعقوب خان - ۵
یوسف - ۳۷
یوسف شاہ چک - ۴، ۴۵
یوسف، مُلا - ۳۹

محمد شاہ، خواجہ، وفا - ۵۸
محمد شاہ، فصیح - ۵۷
محمد صادق - ۵۰
محمد صالح، مُلا، ندیم - ۱۶
محمد طاہر، مُلا، غنی - ۱۹، ۲۰، ۲۶، ۴۵
محمد عاقل - ۳۷
محمد علی خان متین - ۳۹، ۴۰، ۴۴
محمد علی، خواجہ، پٹوانی - ۱۶
محمد علی، میرزا - ۱۹
محمد فاروق - ۵۱
محمد قلی سلیم - ۱۳
محمد کاظم، بابا - ۵۴
محمد، مُلا، بلاقی کلو - ۴۸
محمد، مُلا، توفیق - ۴۰، ۴۴
محمد معصوم، شیخ - ۲۲
محمد، میر، معروف - ۳۵، ۳۶، ۳۸
محمد یحییٰ حیا - ۴۲
محمد یحییٰ، شیخ، رفیقی - ۴۳
محمود، مُلا، والا - ۵۲، ۵۷
مخفی - ۵۲، ۵۳
مختار شاہ، حاجی، اشائی - ۵۸
مخدوم، حضرت - ۴۳
مخمس خواجہ سعد الدین در ابو سائل - ۵۸
مُراد بخش، شاہزادہ - ۱۳
مُراد، محمد، زرّیں قلم - ۷، ۱۹
مزارِ بابا خلیل - ۴
مزارِ شاعراں - ۶، ۱۲، ۱۳، ۱۴
مزارِ شیخ بہاؤ الدین گنج بخش - ۱۶، ۳۶، ۴۰
مزارِ ملہ کھاہ - ۶
مستغنی، محمد امین - ۴
مسجد جامع - ۴۴
مشاق، محمد رضائے - ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۴۵
مشتری - ۱۸
مشہد - ۱۰، ۱۸
مصطفےٰ خان بخت ور - ۵۴
مظہر کشمیری - ۶، ۷
معصوم، شیخ محمد، سرہندی - ۲۲
معظم شاہ - ۲۸
معین الملک - ۴۷، ۴۹
مغلیہ شاہان - ۲
مُغنی، بابا، حاجی - ۲۹
مقیمانِ شیخہ محلہ (قبیلہ) - ۵۲
مقیم، جلی شیخ - ۵۵
مقیم، مُلا، نانت - ۴۸
مُلا شاہ، اخوند - ۱۵، ۱۶
ملہ کھاہ (مزار) - ۶
ملیحی، مُلا - ۲
منقبت چہار یار باصفا (نظم) - ۹
منقبت حضرت عمرؓ (نظم) - ۹
منور، شاہ، حقانی - ۵۳
مہانند پنڈت دیوان - ۴۱
مہری مشہدی - ۱۸

کشمیر (شہر) - ۳۱
کلو، ملا محمد بلاقی - ۴۸
کلیم، طالب - ۱۴، ۱۵، ۲۷، ۲۹
کمال الدین، میر - ۳۱
کویہامہ (پرگنہ) - ۴۰

گ

گرامی، میرزا - ۳۵
گلشنی - ۱۸
گنج بخش، شیخ بہاؤ الدین (مزار) - ۱۶، ۳۶، ۴۰
گویا، کامران بیگ - ۲۷

ل

لالہ ملک شہید - ۲۷، ۳۴
لاہور - ۴۷، ۴۹
لطف اللہ بیگ صہبا -

م

ماثر عالمگیری - ۲۸
مانجھہامول (پرگنہ) - ۴۷
ماہر، شاہ - ۱۹
متانت خان - ۴۹
متین، محمد علی خان - ۳۹، ۴۰، ۴۴
مثنوی بے نظیر در تعریف ہندوستان و کشمیر - ۱۴
مثنوی در تعریف کشمیر - ۱۲، ۱۴
مثنوی شہر آشوب - ۳۸
مثنوی قضا و قدر - ۱۴
مثنوی معنوی - ۳۲
مجرم بیگ تاشلیقی - ۵
مجرم، مرزا مہدی - ۵۳، ۵۴، ۵۵
مجبور (مقام) - ۴۷
محبوب سبحانی، حضرت میراں شاہ جیلاں - ۲۷، ۵۰، ۵۴
محتشم خان فدا - ۴۹، ۵۰
محتشم کاشی - ۶
محتوی خان - ۳۸
محسن، مُلا، شیریں قلم - ۱۹
محسن، مُلا، فانی - ۱۹، ۲۱، ۲۶، ۲۸
محسن، قاضی - ۳۵
محمد اشرف یکتا - ۳۶، ۴۳، ۵۱
محمد اکبر رفیق - ۵۱ - ۵۲
محمد امین دانا - ۳۵، ۳۹، ۴۲
محمد امین مستغنی - ۴
محمد امین، میاں، دار - ۳۵، ۳۹، ۵۹
محمد بابا، کاظم - ۵۴
محمد جان - ۳۶
محمد جان بیگ سامی - ۴۰، ۴۱، ۴۳
محمد جان، حاجی، قدسی - ۱۰، ۱۴
محمد رضائے، مشتاق - ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۴۵
محمد رفیع، مُلا، مانجی - ۳۹
محمد رُومی، مُلا - ۲
محمد زمان نافع - ۲۶
محمد سعید اشرف - ۲۶، ۳۰، ۳۴
محمد سید منطقی - ۲

غنی، مُلا محمد طاہر - ۱۹، ۲۰، ۲۲، ۴۵
غوث الثقلین، حضرت - ۴۲، ۵۸

ف

فاخر - ۵۲
فاروق، محمد - ۳۸، ۵۱
فاضل خان - ۳۱
فانی، مُلا محسن - ۲۱، ۲۶، ۲۸
فانی، مُلا میرک - ۳۶
فایق، مُلا - ۲۹
فدا، محتشم خان - ۴۹
فرحت، شرف الدین خان - ۳۶
فرخ سیر - ۳۰، ۳۴، ۳۵
فروغی - ۱۹
فصاحت خان، میر احسن اللہ راضی - ۳۷
فصیح، محمد شاہ - ۵۷
فصیحی، مُلا - ۲
فصیحی، مُلا، ثانی - ۱۷، ۱۸
فطرت، مرزا - ۱۸
فطرتی، - ۱۸
فغفور - ۱۴
فہمی، مُلا - ۱۷، ۱۸
فیل جنگ شاہزادہ (نظم) - ۲۸
فیل جنگ شاہ جہانی (نظم) - ۱۴

ق

قاسم خان - ۳۹
قاسم، شاہ، حقانی - ۵۴
قبول، میرزا عبد الغنی بیگ - ۳۵، ۳۷، ۳۹
قدسی، محمد جان بیگ - ۱۰، ۱۲، ۱۴، ۱۵
قرۃ العین - ۵۸
قضا و قدر - (مثنوی) ۱۴
قلاش پورہ - (محلہ) - ۵۴
قلندر بیگ - ۳۰
قلندر، میرزا - ۴۴
قنبر (غلام) - ۲۷
قوام الدین خان - ۳۰
قیصر - ۱۴

ک

کاظم، بابا محمد - ۵۴
کاظم، حکیم محمد - ۴۳
کاظم، مُلا، جلالی - ۳۶
کافیہ نحو (نظم) - ۵۴
کامراں بیگ گویا - ۲۷
کبیری - ۵۶
کرم اللہ، بابا - ۵۰
کرناؤ (علاقہ) - ۴۴
کریم داد خان - ۴۹
کشمیر (ملک) - ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۹، ۴۰، ۴۴، ۵۲، ۵۶، ۶۰، ۶۱

ض

ضیاء الدین، خواجہ، دیوانی - ۲۸

ط

طالبائے، میرزا، کلیم - ۱۴، ۲۷

طالب، بابا، اصفہانی - ۴

طاہر، محمد، غنی - ۱۵، ۱۹، ۲۶، ۴۵

طغرائے مشہدی - ۱۲

طیب، شیخ، رفیقی - ۵۸

ظ

ظفر خانِ احسن - ۱۵، ۲۲

ظفر نامہ شاہ جہانی - ۱۰

ع

عارف، قاضی محمد - ۲۲

عاقل، محمد، - ۳۷

عالمگیر - ۲۳، ۳۵، ۴۵

عبدالحکیم ساطع - ۳۴، ۳۵، ۳۶

عبدالرسول استغنا - ۲۳

عباس، شاہ، صفوی - ۳۲

عبدالرشید بینوا - ۴۱

عبدالغفور، خواجہ - ۴۷

عبدالغفور، مُلا، نامی - ۳۶

عبدالغنی - ۴۸

عبدالغنی بیگ، میرزا، قبول - ۳۵، ۳۷، ۳۹

عبدالکریم، قاضی، حداد - ۳۷

عبداللطیف - ۴۹

عبدالوہاب شایق - ۴۰

عبدالوہاب ہمت - ۴۹

عبداللہ خان فیروز جنگ - ۱۰

عبیداللہ، مُلا - ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵

عرفی، مُلا - ۶

عشقی - ۴۲

عصام الدین خان - ۳۹، ۵۱

عصائے موسیٰ - ۳۲

عطاءاللہ، مُلا، ہُما - ۴۸-۵۲

علی اکبر، خواجہ - ۳۲

علی خان، میرزا - ۵

علی رضائے، مُلا، تجلی - ۲۶

علی شاہ امام - ۵۸

علی شاہ چک - ۴

علی مرتضیٰؓ، حضرت - ۴، ۲۷، ۴۸، ۵۸

علی، مُلا، شیرازی - ۲

علی، میر، (خطاط) - ۷

عمر رضی اللہ عنہ، حضرت - ۹

عنایت اللہ، حکیم - ۴۳

عنایت اللہ، خواجہ، جن - ۲۴

عنایت اللہ، میر، کنٹ - ۴۳، ۴۴

عنایت اللہ خان آشنا - ۲۲

غ

غازی الدین خان - ۴۷

غالب، مُلا - ۳۴

سامری، مُلا - ۲۶، ۲۷
سامی، محمد جان بیگ - ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳
سایل، خواجہ سعد الدین درالبو - ۵۸
سخی، خواجہ محمد، درالبو - ۵۸
سدِ قاضی زادہ - ۱۳
سراپا (رسالہ) - ۴۵
سرورِ کائنات علیہ الصلوٰۃ - ۵۳
سعد الدین، خواجہ، درالبو، سایل - ۵۸
سعد الدین صادق - ۴۸
سعدی - ۴۱
سعید بیگ - ۴۱
سعید، محمد اشرف - ۲۶، ۳۰، ۳۴
سلطان العارفین، حضرت - ۴۰، ۴۴، ۵۵
سلیم، محمد قلی - ۱۳، ۱۵
سنگین دروازہ (محلہ) - ۴۱
سوُرہ (محلہ) - ۵۷
سوکھ جیون، راجہ - ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۵
سیف خان، ناظم صوبہ - ۲۴

ش

شارق، میر نور الدین - ۳۰
شائق، عبد الوہاب - ۴۰
شاہ جہاں - ۱۰، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۲، ۲۳
شاہ جہان آباد - ۳۵، ۳۸
شاہ رضا چشم - ۳۶
شاہ عالم بہادر - ۳۴
شاہ نامہ شاہانِ چغتائیہ - ۱۴
شجاع، میرزا - ۲۳
شرف الدین خان فرحت - ۳۶
شعری، خواجہ حسن کول - ۵۷
شکرستان (نظم) - ۵۶
شگوفت، اسد اللہ - ۴۳
شمایل نبوی (نظم) - ۵۳
شہر آشوب (نظم) - ۳۸، ۵۵
شہید، علامہ - ۳۹
شہید، لالہ ملک - ۲۷، ۳۴
شیبے (رسالہ) - ۴۵
شیخہ محلہ - ۵۲
شیراز - ۱۴، ۱۸
شیر جنگ خان بہادر - ۳۶
شیرین قلم، مُلا محسن - ۱۹

ص

صادق، مولینا سعد الدین - ۴۸
صادق، مُلا محمد - ۵۰
صائب، میرزا - ۲۶، ۳۰
صفا پور - ۴۷، ۵۵
صفدر جنگ - ۳۷
صوفی، مُلا - ۸
صہبا، لطف اللہ بیگ - ۳۶

د - ڈ

داراب، مرزا، جویا - ۲۶، ۲۷، ۳۴
دار، خواجہ حیدر - ۴۹
دار، مُلا حبیب اللہ - ۵۳
دار، میاں محمد امین - ۳۵، ۳۹
دانا، محمد امین - ۳۵، ۳۹، ۴۲
دچھنہ (موضع) - ۴۰
درابو، خواجہ سعد الدین، سایل - ۵۸
درابو، خواجہ محمد سنی - ۵۸
دستور العمل (رسالہ) - ۵۶
دکھن - ۵، ۱۴
درگجن (پُل و محلہ) - ۶، ۱۲، ۱۳
ڈل (تالاب) - ۵۹
ڈلو، حبیب اللہ - ۵۰
دھلی - ۴۱، ۴۷
دہ مجلس فتنۂ ابراہیم خان (نظم) - ۲۸
دیوان فروغی - ۱۹

ذ

ذہنی، مُلا کشمیری - ۹، ۱۰، ۱۶، ۱۸

ر

راجح - ۴۰، ۴۲
راضی، میر احسن اللہ فصاحت خان - ۳۷، ۳۸
رحمت اللہ بانڈے نوید - ۴۲
رحمت اللہ تمکین - ۴۴
رحمت اللہ، حکیم - ۳۷
رحمت اللہ، شیخ - ۴۸
ردِّ شیعہ (نظم) - ۵۶
رسول عربی ﷺ - ۵۱
رشید، آقا، ایرانی - ۱۹
رضا شاہ، چشم - ۳۶
رضا، محمد - ۵۱
رضائے، محمد، کنڈ - ۴۴
رضائے، محمد، مشتاق - ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۴۵
رضی الدین، میر - ۳۰
رفیق، محمد اکبر - ۵۲
رفیقی، شیخ طیب - ۵۸
رفیع، مُلا محمد، مانٹجی - ۳۹
روشنی - ۱۸
ریشیان کشمیر - ۴۰

ز

زال پور - ۴۷
زالور - ۴۷
زبدۃ الاخبار (کتاب) - ۵۷
زہرین قلم، محمد مراد - ۷، ۱۹
زیگیر، خواجہ حسن، - ۵۶
زین العابدین، سلطان - ۲

س

ساطع، عبد الحکیم - ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۴۴، ۴۵
ساقی نامہ - ۷، ۸
سالم، حاجی محمد اسلم - ۲۸، ۲۹

ح

حامع مسجد - ۴۴
حڈہ (قبیلہ) - ۴۴
حڈی بل (محلہ) - ۲۹
حلی شیخ مقیم - ۵۵
جمال الدین، سید - ۵
جمال الدین، مولانا، سیالکوٹی - ۲۲
جمیل، مُلا - ۲
جویا، مرزا داراب - ۲۶، ۲۷، ۳۴
جہانگیر شاہ - ۶، ۱۵

چ

چار درویشی (منظوم) - ۵۷
چائے نامہ (نظم) - ۵۲، ۵۶
چشم، شاہ رضا - ۳۶
چکاں - ۲، ۴

ح

حاجی حیدر حڈی بلی - ۲۹
حاجی مختار شاہ اشائی - ۵۸، ۵۹
حاجی مغنی بابا - ۲۹
حافظ، خواجہ، شیرازی - ۴۱
حبیب اللہ ڈلو - ۵۰
حبیب اللہ، مُلا، دار - ۵۳
حداد، قاضی عبدالکریم - ۳۷
حرمین الشرفین، زیارت - ۱
حسام الدین، میرزا، بندہ - ۵
حسنؑ (امام) - ۵۸
حسن، خواجہ، زیگیر - ۵۶
حسن، خواجہ، کول، شعری - ۵۶
حسن، مُلا - ۴۰، ۴۲
حسن، (مولف) - ۶۲
حسن، میر - ۷
حسینؑ، (امام) - ۵۸
حسین شاہ چک - ۲، ۳، ۴
حسین، مولینا، غزنوی - ۲
حسین، میر، بن میر علی - ۱۹
حسین، میر، کنٹ - ۴۳
حضور اللہ، میاں - ۳۱
حقانی، شاہ قاسم - ۵۴
حقانی، شاہ منور - ۵۳
حمید اللہ، مُلا - ۵۶
حیا، محمد یحیٰی - ۴۲
حیات محمد، ہادی - ۳۹
حیدر خان، قاضی - ۵۴
حیدر، خواجہ، دار - ۴۹

خ

خاف (منقل سرات) - ۳۲
خطاان - ۵۲
خراسان - ۶
خلیل بابا - ۴
خندہ بون (محلہ) - ۱۸

الغ بیگ خان - ۳
الٰہی میر - ۱۵
امان اللہ، خواجہ - ۳۷
امرتسر - ۵۷
امیر الامرا شہید - ۳۵، ۳۷، ۳۹
امیر کبیر، حضرت - ۵۲
امین محمد، مستغنی - ۴
انشائے میر کمال - ۳۱
اودھ (شہر) - ۲۳
اوجی کشمیری ۷، ۸، ۹
ایران - ۵، ۶، ۷، ۱۳، ۱۵، ۲۲، ۲۷، ۲۸، ۳۱

ب

باباپورہ (محلہ) - ۴
باغ علی مردان خان - ۳
باقر محمد - ۱۲
بتہ مالو، شیخ - ۱۹
بحر طویل، نظم - ۲۳، ۲۴، ۴۵
بختاور خان - ۲۳
بختور، مصطفےٰ خان - ۵۴
بدستگون - ۴۳
بدایعی - ۱۸
برنگ (پرگنہ) - ۵۶
بلاقی، ملا محمد کلو - ۴۸
بندہ، میرزا حسام الدین - ۵۱
بوٹہ کدل - ۳
بہاؤ الدین، خواجہ - ۴۴
بہاؤ الدین گنج بخش، شیخ (مزار) ۱۶، ۳۶، ۴۰
بہکتا - ۴۳
بھگواندا س - ۵
بیروہ (پرگنہ) - ۵۶
بینش، ملا - ۲۹
بے نظیر، مثنوی، در تعریف ہندوستان و کشمیر - ۱۴
بینوا، عبدالرشید - ۴۱

پ

پتلہ - ۵۳
پشاور - ۳۴
پنجاب - ۵۱

ت، ٹ

تاریخ بدایعی - ۱۹
تاریخ کشمیر - ۴۰، ۴۲، ۴۵
تجلی، ملا علی رضا ے - ۲۶
تذکرۃ الشعراء (کتاب) - ۱۶
تسلی - ۲۳، ۲۴
تعریف کشمیر (رسالہ منظوم) - ۳
ٹکتا - ۴۳
تمکین، رحمت اللہ - ۴۴
توفیق، ملا محمد - ۴۰، ۴۴، ۲۶، ۴۷
تورآن - ۳، ۷

ث

ثابت، ملا - ۳۰

اشاریہ

[نسخہ، تخلص؛ زیرِ لکیر: مقامات؛ برلکیر: تصانیف]

ا

آذری - ۳۰
آروٹ (محلہ) - ۵
آزاد خان - ۵۱
آشنا، عنایت خان - ۲۲
آصف جاہ خان - ۷
ابدال بٹ - ۲۸
ابراہیم خان - ۲۶
ابوالخیر، مُلا - ۵۳، ۵۴
ابوالفتح، خواجہ، سابونی - ۳۷
ابوالفتح، شاہ - ۵
ابوالفتح، میر - ۶
ابوالقاسم خان - ۴۱
ابوالقاسم، میرزا، دیوان قاضی زادہ - ۱۳، ۲۲
ابوالمعالی - ۵۴
ابوالوفا، قاضی - ۵۱
احسن اللہ میر، فصاحت خان راضی - ۳۷، ۳۸
احسن، ظفر خان - ۱۵
احمد، شیخ تارہ بلی - ۵۸
احمد، مُلا رُومی - ۲
احمد، مُلا کشمیری - ۲
استغنا، عبدالرسول - ۲۳
اسداللہ راجہ، نحوی - ۵۷
اسداللہ شگون - ۴۳
اسلام آباد (قصبہ) - ۵۶
اسلام خان، نواب - ۱۳
اسلم، حاجی محمد، سالم - ۲۸-۲۹
اشائی، حاجی مختار شاہ - ۵۸
اشائی (قبیلہ) - ۱۹
اشرف، محمد سعید - ۲۶، ۳۰، ۳۴
اشرف، محمد، یکتا - ۳۶، ۴۳، ۵۱
اصفہان - ۱۴
اعظم شاہ، شاہزادہ - ۲۸
اکبر شاہ - ۴، ۵، ۱۴
اکبر، محمد، رفیق - ۵۱، ۵۲
اکبر، میرزا، شاہزادہ - ۳۱
اکبر نامہ (کتاب منظوم) - ۵۶
اکبر یار خان - ۳۹

گنهگار و بدکار و خیره سرم — فرو مانده شرمنده و ابترم
ز خجلت نگونسار افتاده ام — سیه روئے در کوئے استاده ام
چو سگ عفو می کنم با نیاز — تو یا عفو از عفو کن سرفراز
بیامرز از عفو آثام من — که محمود گردد سرانجام من
توئی خالق و رازق و ذوالمنن — ز اعمال حسن حسن کن حسن
ز صمصام غفران خونش بریز — به نیکان برانگیز در رستخیز
بفضل خود این نامه فرخنده دار — بدوران خورشید تابنده دار
نگهدار از دیدن آن فضول — که بے قدر باشد نکول و جهول
خدایا ز رحمت مگرداں ملول — بحق همه اهل بیتِ رسولؐ

تمت بالخیر

بترتیب ایں نامہ پرداختم — گرامی گہرہا تبہ ساختم
ز نوع بشر ہر نفس ہست در — بغفلت اگر رفت بشکست در
چو دُرہائے اعجوبہ و شائیگاں — بدیں شغل درباختم رائیگاں
ز یاد خداوند غافل شدم — باشغال بے ہودہ مائل شدم
ندانم در آخر چہ باشد مرا — سزاوجزا بہر ایں ماجرا
ز اقران خود شرم دارم بسے — کہ مطعون سازد مرا ہر کسے
نسازد کسے وقر و تحسین من — کشایند لب ہا بہ نفرین من
یکے بہر افراط تہمت کند — دگر بہر تفریط شنعت کند
اگر عاقلاں عیب پوشی کنند — مگر جاہلاں کے خموشی کنند
سخن فی المثل دُر بود در خذف — سخنور بہر گونہ گردد ہدف
بسے رنج بردم دریں پنج عام — کہ پُر دُر شد ایں گنجنامہ بکام
نفسہائے بیحد و عد سوختم — چنیں شمع در جمع افروختم
چو غنچہ دریں فکر خوں شد جگر — چو اخگر ازیں شعلہ آتش ببر
پریشانیٔ دہر جانکاہ بود — نوایب مصایب سد راہ بود
بصد تفرقہ در وبال و نکال — شدم خامہ فرسا بہ لوح خیال
امیدم چناں است از نجرداں — کہ نارند زعمے بہ فعلِ بداں
بکارم نگہ از تامل کنند — زعیب و تعنت تغافل کنند
چو انساں ز انساں مشفق شود — بانساں خطا زود ملحق شود
ز فرط عنایت براہ سداد — باصلاح کوشند و فق مراد
مگر وقتے از بزم گاہ کفات — کسے را بکار آید ایں ترہات
بود کز عطا ایں ضعیف العباد — ز غفراں و آمرزش آرند یاد
برائے خدا گر عطائے کنند — مرا از تلطف دعائے کنند
وگرنہ مرا لطف او در دو گون — مددگار و یار است از فضل و عون
خدایا دلم از غم عشق سوز — چو مشعل ز نور ہدائی برفروز
بجز باقی از خود فنا کن مرا — بذات بقا التقا کن مرا

خاتمہ

بحمد اللہ از فضل آموزگار — نگارش گرفت ایں نگارین نگار
سخنہائے سنجیدہ و نغز فام — بہ سلک عبارت شدہ ارتسام
بتصدیق و تحقیق بے حد بکام — بفضل حق ایں نامہ شد اختتام
پئے سال اتمامش اندر نہفت — خرد صورت حال کشمیر گفت ۱۳۰۵ھ
پئے نزہت خاطر دوستاں — نہادم من ایں تحفہ را در جہاں
نوا نو آئین نوئین من — بہ بیند و نوشد نوشین من
سخنور سخن را چو افشا کنند — بصنعت مجلّی محلّی کنند
منم فارغ از فنع علم کلام — فصاحت بلاغت ندانم بنام
نخواندم عروض و قوافی بجور — ندیدم ز ترصیع و تلمیع نور
بطبعم طلاقت جسارت نبود — ببسط عبارت مہارت نبود
فساد خیالم عنان در ربود — کہ را ہم بدیوان شعنت نمود
نماند اگر عقل در روزگار — نداند کسے خویشتن ہر زہ کار
بر فتار خوباں زند کبک لاف — بقد صنوبر بنازد خلاف
بگلزار ہا نغمہ بلبل کنند — بکہسار ہا زاغ غلغل کنند
مگر از تتبع فوائد بسے — عوائد ز واید کند ہر کسے
در اتباع اصحاب ہمت بکام — شدہ کلب در کہف ہشتم امام
باتباع آں ساقیان سلف — دریں بزم جامے گرفتم بکف
اگرچہ بمینا مئے خوشگوار — نباشد مگر درد دارد خمار
حریفاں کشیدند بادہ بکام — تہی گشت خمخانہ ہائے مدام
اثر ہائے آں مئے مجم باقی است — ازاں تا ابد ہر کسے ساقی است
چو فعل بشر غیر تقدیر نیست — بفعل من اے خواجہ تعبیر نیست
منم نے مگر دیگرے نے نواز — منم فی مگر دیگرے سرفراز
بحکم ازل ہر کسے سر نہاد — ازل را نظر بر دلم اوفتاد

شاعری معیوب می دانست روزے در تعریف ڈل ایں رباعی موزون ساخت
نقیر تحریر نمود ــــــ

رباعی ــــــ

ڈل را کہ صفائے آب کوثر دادند — از موج نسیمش آب دیگر دادند
جوہر رود از آئینہ چوں صاف شود — ایں آئینہ را صفا ز جوہر دادند

ولہٗ ــــــ

سر زد از بالا سرے ہمر لقبت سرو باغ — لخت لختش ہمچو مشعل سوختم سر تا بپا
شب چو شمع از سوز ہجر آن بت آتش لباس — دود مان جان خود افروختم سر تا بپا
گشت از سودائے زلفش شد پریشاں ہوش من — جامۂ عریانیٔ خود دوختم سر تا بپا
حاجی از سودائے زلفش شد پریشاں ہوش من — درس و تعلیم جنوں آموختم سر تا بپا

ہفتم ماہ جمید الثانی ۱۳۰۹ھ دنیا را پدرود نمود۔ متصل مقبرۂ میاں محمد امین دار آسود۔

تاریخ ــــــ

حاجیٔ مختار چوں احرام تسلیم وجود
بست بر جان و قرانِ جنت المأویٰ نمود
بہر سال و ماہ و روز نقل او گفتا خرد
ہفتم ماہ جمید الثانی و آدینہ بود

ایضاً ــــــ

بیا بر سرِ قبر مختار شاہ — کہ ہم پاک دل بود و ہم پاک زاد
بتاریخ سال از خدا کن سوال — کہ رحمت بریں مرقدِ پاک باد

را، در نسخۂ ی ایں اشعار موجود نیست۔

خواجہ محمد شاہ ــــ نروری متخلص بہ وفا ــ از شریف زادہ ہائے شہر بود۔ مدۃ العمر درس می گفت ۔ طبعے موزوں داشت ۔ من اشعارہ ــ

چو حباب چشم واکن تو ببیں ز نقش بر آب
کہ حباب عین آبی بدر آ ز خویش در یاب

مثنوی ــ

آں رنگ پران چہرۂ گل ۔۔۔ آتش زن دود مان بلبل
از خانہ دمے کہ میخرامید ۔۔۔ وز ناز بسوئے ہر کہ میدید
کارش بہ نگہ تمام می کرد ۔۔۔ القصہ کہ قتل عام می کرد

خواجہ سعد الدین ــــ فرزند خواجہ محمد سخی درابو، از نجبائے شہر و فصحائے عصر در حسن تحریر و حسن تقریر فرد بے نظیر بود و در سخندانی و درک معانی دلپذیر صاحب طبع رسا و معدن ذہن و زکا و مخزن فطرت و دہا بود۔ سائل تخلص می داشت ۔ در نعت و منقبت اشعار نیکو بسیار گفتہ است۔ ازاں جملہ ایں مخمس دارد ــ

کیست دانی بجہاں نایب حق بے شک و شین
خاندانِ نبویؐ را کہ بود زینت و زین
بہ تقا وارث شیخین بحیا ذو النورین
قرۃ العین علیؓ سبط حسنؓ آل حسینؓ
دستگیر دو جہاں حضرت غوث الثقلین

حاجی مختار شاہ اشائی ــــ سوداگر زادۂ عالی مقدار و رئیس نامدار و مشہور بلاد امصار۔ مرید شیخ طیب رفیقی بود و از شیخ احمد تارہ بلی و امام علی شاہ لتر جہتری نظرے داشت ۔ در ۱۲۸۷ھ بزیارت حرمین الشریفین مشرف شد۔ در بذل و عطا و جود و سخا فرد یکتا بود۔ خدمت فقرا بسیار می کرد و فراموش خانۂ انگریزی دیدہ بود ۔ طبعے موزون داشت۔ اما فن

۱؎ سائل ۔ ۔ ۔ ۔ غوث الثقلین] ایں عبارت در نسخۂ ی موجود نیست، و فی الاصل بخط دیگر مرقوم است۔

در امرتسر گذرانید۔ طبع موزون داشت۔ اشعار خوب می گفت۔ شعری تخلص میکرد۔ کتاب زبدۃ الاخبار از تصنیفات اوست و چار درویشی منظوم کرده است۔ قصائد و غزلیات بسیار گفته است۔ این غزل نمونهٔ طبع اوست ــــ

سر کہ دل دارد دریغت غارت و نیش سزاست — آنکہ با صلحت نسازد کشتن از کیش سزاست
گر امانت را کسے خواہد فشردن در خیال — آرہ بر فرق حیات آہنین یاسین سزاست
بر لباس جرأت پابوس خونم قایم است — گر کنی پامال ہمچوں نقش قالینش سزاست
داشت پیکانت دریغ آبی زجان تشنہ ام — در دہانش سیخ اگر اندا ختی آیش سزاست
زاں دہان تنگ دارد ہر کہ میل بوسۂ — در سخن پنہاں شدن چوں نون تنونیش سزاست
سبزۂ نو رستہ پیش خطش اے باغباں — گرد ہی بر باد ہمچوں گاہ پارینش سزاست
معنیٔ رنگین شعری را تمنا ہر کہ کرد — گر شود از اشک گلگوں چہرہ رنگینش سزاست

در سال ۱۲۹۸ھ رحلت نمود۔

تاریخ ــــ

سال تاریخ فوتِ خود شعری — زد ندا رحمت خدا آمد

محمد شاہ فصیح ــــ شاگرد ملا محمود والا بود۔ اشعار سنجیدہ می گفت۔ در محلهٔ سورہ امامت می کرد۔ من اشعارہ ــــ

اے سرو بندۂ قد بالائے کیستی — بلبل غلام زلف چلیپائے کیستی
نرگس بگو نزاری و زاریت را سبب — بیمار نرگس خوش شہلائے کیستی
خوابم نمی برد ز فغان تو اے فصیح — شب تا سحر بہ ہے وہیہائے کیستی

اسد اللہ راجہ ــــ متخلص بہ نحوی۔ مدۃ العمر درس می گفت۔ طبع موزون داشت۔ نمونہ اش اینست ــــ

تا جامہ عید من جامہ بدنداں گرفت — دیدہ ز جامہ دان غم جامہ ز قطراں گرفت
خونِ جبال و زدپرست خونِ خروس و مرد مست — نحوی دخونِ دل بدست شکر کزیں و آں گرفت

---

(۱) شد (نسخهٔ ی)

نه گره بر پنج شش گز چینٹ بعد از سه سال — خلع فرمودند این شش پنج بے اکراه نیست
نے همه پودش چو پود تار عاشق بوده است — تار تارش در گسستن کم ز تار آه نیست
بر نسیج عنکبوتی نقطه افشانده مگس — ورنه این صنعت طراز طاقت جولاه نیست
پیرهن گر سازش از ستر عورت کوته است — عیب دیگر اینکه عیب دیگرم کوتاه نیست
هر چه هست از قامت ناساز بے اندام است — ورنه تشریف تو بر بالائے کس کوتاه نیست

ملا حمید اللہ — در پرگنۂ برنگ می بود۔ آخر عمر در اسلام آباد رسید۔ عمر عزیز خود همیشه در تدریس گذرانید۔ طبع عالی داشت۔ اشعار آبدار می گفت کتاب اکبرنامه و نسخۂ مشکرستان و چائے نامه و رد شیعه بکمال فصاحت و چاشنی منظوم کرده است و رسالۂ دستور العمل و فارسی خانه نثر گفته است۔ [نمونه]

از اکبرنامه —

خوشا دل کشا روزگار شباب — که وقتے منش دیده بودم بخواب
چه مقبل کسے کو بود در کنار — بت نازنین لعبت گلعذار
دمے چائے شیری بود نوش او — گهے یار گلرخ در آغوش او
نهد جمله اسباب شاهی به پیش — بروز جوانی دهد داد عیش

تاریخ وفات خود گفته است —

عزیزا ز من گر کسے پرسدت — بگوئیش به خلد برین شد حمید (۱۲۶۴ھ)

کبیری — ده باشے بود اما اشعار خوب می گفت۔

قولہ —

نافرماں گفت با خطائے — ایمان ز خدا بود عطائے

یاسین خان — در حدود پرگنۂ بیروه اوقات خود تدریس بسر می برد۔ گاه گاه بشهر می آمد و اهل ثروت او را قدردانی می کردند۔

خواجه حسن زرگیر — صاحب طبع رسا و مشغل زکا بود۔ اشعار آبدار می گفت و از اشغال باطنی هم خالی نبود۔

خواجه حسن کول — از شریف زاده هائے کشمیر است۔ مدة العمر

معارضہ داشت و بنام او ہزلیات بسیار گفتہ است۔ مدۃ العمر در مسجد صفاپور امامت می کرد۔ در ۱۲۸۶ھ رحلت نمود و در آنجا آسودہ۔

میرزا مہدی ــــ متخلص بہ مجرم۔ پدرش بمذہب شیعہ بود۔ وے در خورد سالگی تائب شدہ۔ اعتقاد حضرات اولیاء اللہ بہم رسانید و بہ توفیق ازلی ہمیشہ بزیارت حضرت سلطان العارفین قدس سرہٗ بحسن اعتقاد میرفت و دختران خود بنکاح اہلِ سنّت منعقد ساخت و بنام اکابران شہر شہرآشوب موزون و مشہور کردہ بود۔ موجب آں ملا عبید اللہ کہ استاد او بود با او مناظر کردہ لبنان لسان خاطرش مجروح ساخت۔ ایں ابیات از طبعزاد اوست ــــ

رباعی ــــ

فدا سازم دل و جاں آں جفاساز ستمگر را — ادا و ناز چشم نیم باز غمزہ پرور را
بگلشن چوں روم در خاطرم آید سراپایش — نمی بینم گل و نسرین و شمشاد و صنوبر را

ولہٗ ــــ

زہرہ طشت آوردہ از مہ آفتابہ زر آفتاب — چوں کنیزاں کردہ خم سر از پے پاشوئے تو
فضل حق شافیست در دست طبیباں ہیچ نیست — حرز تائید ازل کافیست بر بازوئے تو

غزل ــــ

بلبل از فرقت گل غلغل صد رنگ تو گو — عجز تو زاری تو شور تو آہنگ تو گو
پیش آں چشم فسونسازے چہ لافی نرگس — ناز تو طرز تو انداز تو نیرنگ تو گو
نزد لعلش چہ زنی دم ز نجابت گوہر — قدر تو قیمت تو رونق تو رنگ تو گو
در عطا طرف چمن تو بہ زمے می فرمائے — عقل تو فہم تو ادراک تو فرہنگ تو گو
محتسب عاقبت از بادہ زپا افتادی — رسم تو اسم تو ناموس تو ننگ تو گو
مطربا بزم طرب مردہ شد آخر تو بگو — ساز تو طوطک تو طنبک تو چنگ تو گو
جامہ در خوں چہ کشی لالہ صفت در رئے من — سوز تو داغ تو درد تو دلتنگ تو گو

جلی شیخ مقیم او را یک کرتہ وار چھینٹ بخشید۔ مجرم بسبب نالائقی واپس داد و ایں ابیات فرستاد ــــ

صاحبا صد راز خوئے بندگانِ درگہت — شکوہ کردن زہرۂ ایں بندۂ درگاہ نیست

بر بساط دہر آں شاہے کہ با احسان نشست — چوں شہ شطرنج مات از کشت فرزینش سزاست
کوہکن کز عشق بازی ساختی با خارہ سنگ — جاں بہ تلخی دادن اندر ہجر شیرینش سزاست
خانۂ چشم عبید از اشکباری شد تباہ — آرے آنکو خانہ بر دریا کند اینش سزاست

○

اے چشم و چراغ دل ارباب نظارہ — جانے تو و یک دیدن تو عمر دوبارہ
تشبیہ دو رخسار تو و بینیٔ سیمیں — ماہے است بانگشت نبی گشت دوپارہ
بیچارہ عبید ار چہ بسے زیرک و داناست — لاچار بدام تو در افتاد چہ چارہ

و در ۱۲۶۸ھ بعمر ہشتاد سالگی رحلت نمود و در مقبرۂ شاہ قاسم حقانی آسود و در وقت انتقال ایں فقرہ خود بیان فرمود ــــ عطر اللہ مضجعی

مصطفےٰ خان ــــ از احفاد قاضی حیدر خان شاگرد ملا عبید اللہ صاحب نطق و بیان بود۔ طبعے موزون داشت۔ بختور تخلص میکرد۔ بختور تاریخ تولد اوست۔ اشعار برجستہ می گفت۔ چنانچہ کافیۂ نحو بزبان عربی منظوم کردہ است۔ عمر خود در افادہ تدریس بسر نمود و در ۱۲۷۱ھ رحلت فرمود و در محلۂ قلاشپورہ در صحن زیارت موئے مبارک نبوی آسود۔

ع ــــ ملائے زبردست شدہ زیں عالم ــــ تاریخ است و در منقبت حضرت محبوب سبحانی بہ تتبع ابو المعالی ایں غزل گفتہ است ــــ

آں سرو عجم جلوہ چو در باغ طرب کرد — چوں ابر کرم خواہش گلگشت عرب کرد
ایں سرو چہ سرو لیست کہ از میوۂ رحمت — جاں بخشی بغداد و عراقین و حلب کرد
گفتا قدمی ھذا از گردن خوبان — تخت عظمت تا فلک افراخت عجب کرد
دریائے مے فیض قدم خورد بیکدست — صد کشتی از ان وقف لب جرعہ طلب کرد
بر بختور اے غوث ببین کو چو معالے — بر یاد تو القادر و قادر ہمہ شب کرد

بابا محمد کاظم ــــ شاگرد ملا عبید اللہ بود۔ اشعار فارسی و کشمیری می گفت۔ بسیار اہازل بود۔ ہیچ سخنے بغیر ہزل و تمسخر نمی کرد و با میرزا عجم

---

(۱) ۱۲۰۸ھ (۲) نسخۂ ی

تپلۂ چالیست ایں با غیرت طاس قمر — چشمۂ خورشید یا قندیل بزم چاست این
درمیان جام چینی جلوۂ دیگر دہد — لاجرم چوں لعبتان چیں بے عناست ایں
سوخت دل عود قماری را ز رشک ہیز مش — میتواں دانست رشک صندل و طوبیٰ ایں
چمچۂ اورشک جام دستہ دار جم بود — ماہی و بنالہ دار از بحر لذت ہاست ایں
خیز اے باد صبا گو مرحبا بر چاکشاں — نقد جان خود فروشید و خوریدا حیاست ایں
بہر انساں شکم پرکردنش مقصود نیست — بہر تفریح دماغ و فرحت دلہاست ایں
جلوہ گر شد چوں لباغرہائے چینی بر بساط — شد یقینم مایدہ از عالم بالاست ایں
ذوق ذائق را فزاید کام را لذت دہد — فی الحقیقت در حلاوت نعمتے یکتاست ایں
دم زدن از مدحت چاہے خطا جائے خطاست — تو کجا و وصف چا محوی نہ حدّ ماست ایں

ملا حبیب اللہ دار ــــ صاحب ذہن و ذکا در فہم و فطرت بے ہمتا بود۔ عمر خود در تدریس و تجرید گذرانید ــــ اشعار خوب می گفت۔ قولہٗ ــــ

دمادم زلف را بر قتل من گرد کمر پیچی — چرا اے شوخ بے انصاف بر ہیچ ایں قدر پیچی

ملا عبید اللہ ــــ خواہر زادہ و شاگرد ملا ابو الخیر بود۔ طبعے عالی داشت و از اشغال باطنی ہم فائز بود۔ عمر خود در تفرید و تجرید بشغل تدریس گذرانید۔ آخر عمر ترک تدریس در خانۂ شاہ منور حقانی زیر ستانی زندگانی بسر نمود۔ نعوت سرور کائنات علیہ الصلوٰۃ و مناقب حضرات اولیاء و اشعار و قصائد و غزلیات بسیار گفتہ است و شمائل نبویؐ منظوم کردہ است و با شاگرد خود میرزا مجرم معارضہ داشت۔ چنانچہ در ہجو او قصیدۂ بالفاظ سنگین و رنگین گفتہ است کہ مطلعش ایں است ــــ

اے خوکِ پوک طینت دوے مجرم دیوس — بوالقدر غراچہ وگرد نگ قرطبوس
اے جامغول مردنگ دوے داغول کرد — داغول سند و کابل و تا تول سند روس

و ایں غزل ہم طبع زادۂ اوست ــــ

سرو اگر ہمسر قدت شد تر زنیش سزاست — لاف رفتارت تذرو ار داد شاہینش سزاست
چہرہ شد دریا مگر با اشک چشم عاشقاں — کز شکنج موج دایم بر جبیں چینش سزاست

فاخر ــــ شاگرد ملا عطاء اللہ ہما بود۔ اشعار فارسی و کشمیری برجستہ می گفت۔ نعوت سرور انبیاء و مناقب اولیاء و قصائد و اشعار و غزلیات از تصانیف او بسیار مسطور است و ایں مخمس در منقبت حضرت امیر کبیر قدس سرہٗ مشہور و مطلعش مذکور ــــ

للہ الحمد کز جناب امیر ــــ نہ روم بر درِ امیر و وزیر
سوئے خلقان روم من از کشمیر ــــ گویم از سوزِ دل سخن بمت پیر
یا امیر کبیر دستم گیر

ملا محمود ــــ متخلص بہ والا۔ شاگرد ملا محمد اکبر رفیق بود و در خانۂ مقیمان شیخہ محلہ مدت العمر درس می گفت۔ طبعے عالی داشت و از علم باطنی ہمخالی نبود۔ عمر خود در تجرید گذرانید۔

قولہٗ ــــ

بعینہٖ چوں حباب چشم وا کن عینِ دریا شو ــــ ز خود بیگانہ گردد آشنائے مشرب ما شو

محوی ــــ از تلامیذ ملا اکبر رفیق بود۔ اشعار سادہ می گفت و با ملا عبید اللہ معارضہ داشت کہ ہمیشہ با ہمدیگر ہجویات و ہزلیات می گفتند۔ ایں ابیات در مدح چائے گفتہ است ــــ

چائے یا اکسیر تن یا روح راح ماست ایں ــــ یا دماغ آشفتگاں را فرحتِ دلہاست ایں
چا مگو غیرت فزائے بادۂ خلدش بگو ــــ یا رحیق سلسبیل جنت المأوی است ایں
چائے یا آب حیات مردگان خوابہاست ــــ یا مگر سرمائے بیداریٔ شبہا است ایں
یارب ایں فولیت یا کافور پر نور بہشت ــــ یا طباشیری برائے سوزش دلہاست ایں
شیر او بہتر ز شیر مادر گیتی بود ــــ طرفہ تر شیرے کہ ہم آغوش خونِ ماست ایں
مسکہ اش بر روغن گاو زمیں چربیدہ است ــــ بلکہ از گاؤ فلک ہم برتر و والاست ایں
در نمک یک پردہ افزونست از ہر نعمتے ــــ جائے دارد گر بگویم سیّد النعمات ست ایں

۱؎ متصل مہاراج گنج

○

پادشاہا ز کرم چشم نگاہے دارم
از عدو باک ندارم چو تو شاہے دارم
بگذر از کین من اے چرخ کہ افتادہ نیم
چوں رسول عربی پشت پناہے دارم

○

شب کہ بر رخ آں پری از زلف دام انداز بود
دل اسیر عشق بود و جاں نثار ناز بود
در نظر بود آنچہ دل میخواست ز اسباب نشاط
مطرب دمے بود و دیگر بزم چنگ و ساز بود

محمد رضا ـــــ فرزند قاضی ابوالوفا صاحب ذہن و ذکا در فن شعر و سخن و انشا مثل یکتا دانا۔

عصام الدین ـــــ فرزند میرزا حسام الدین متخلص بہ بندہ۔ شاعر پرگوئے و مضمون جوئے بود۔ حالات آزاد خان نظم کردہ است۔

قولہ ـــــ

شب عجائب صحبتے با آں ستمگر داشتم
دست او بر دست زیر پائے او سر داشتم
از طپیدن طبل شاہی زد دلم در ملک عشق
طالع جمشید و اقبال سکندر داشتم

○

خشک شد خون دل من گریہ سیلابم ہنوز
شد تہی قالب ز جام نبض بیتابم ہنوز

○

شد قد ماخم ز مہر ماہرویاں چوں ہلال
راست گر فہمی اسیر کجکلاہانیم ما
بندہ حرف کرم منظر آتشے در دل فگند
زندہ تا ہستیم ہمچوں شمع گریانیم ما
اے قلندر گوشہ گیراں بار دنیا کے برند
چوں کماں با وصف پیری خانہ بردوشیم ما

محمد اکبر رفیق ـــــ تلمیذ محمد اشرف یکتا۔ باشعار بے بہا گویا و معیشت را ہمیشہ جویا بود و در پنجاب رحلت نمود۔

محمد فاروق ـــــ طالب علم و شاعر فاخر در فن انشاء ماہر بود و در ۱۲۰۵ھ رحلت نمود۔

---

(۱) شد (نسخۂ ی) سہواً؟

ہنگام سحر رفتم در کوے مغان گفتند — باز است در رحمت درویش چہ میخواہی
ای محتشم مسکین برخیز گدائے کن — آنجا کہ گدایان را بخشند شہنشاہی

○

از بزم حیات پادشاہاں رفتند — در چشم زدن
نرگس چشماں و خوش نگاہاں رفتند — چوں گل ز چمن
بدمہری دہر بیں کہ بایں زور زور — اے اے وائے
زریں کمراں و کجکلاہاں رفتند — پوشیدہ کفن

و در منقبت حضرت محبوب سبحانی گفتہ است —

غم زدل سر زدہ سر حلقۂ پیراں مددے — دستگیر دو جہاں حضرت میراں مددے
دیں و دنیا بگدایانِ درت می بخشند — ما گدایان تو بر حال گدایاں مددے
خلعت فقر و غنا ہر دو ترا می زیبد — شاہ شاہاں مددے پیر فقیراں مددے
من مگس طینت و دنیا عسل و ضعف قوی — پائے دل ماندہ بہ گل ہمت پیراں مددے
محتشم را تو شناسی کہ گدائے درتست — شاہ جیلاں مددے پیر امیراں مددے

○

از کجا چشمیکہ بیند سوے تو — چشم بد دور از جمال روئے تو
ایں کہ باد رمی کند از سرکشی — خط مشکیں می دود بر روئے تو

۲۱ ماہ شوال ۱۱۹۷ھ رحلت نمود و درون قلعہ آسود۔

بابا کرم اللہ — پسر ملا محمد صادق۔ در فنون شعر و سخن فائق بود۔ در ۱۱۹۸ھ با سابقین لاحق شد۔

قولہ —

سودہ ام کف بر خش غیر گماں بدہ برد — مدعی سر زدہ مگو دست بمصحف دارم

حبیب اللہ دلو — بیرۂ خواجہ نور اللہ۔ صاحب ذہن رسا و در حسن خط و شعر و انشا بے ہمتا بود۔ در واقعۂ وبائے ۱۱۹۸ھ رحلت نمود۔

قولہ —

در خلوتش اگر بفسوں جا کند کسے — کو جرأتیکہ بند قبا وا کند کسے

عبدالوہاب حمت ــــ صاحب ذہن عالی در شعر و سخن عالی بود۔

قولہٗ ــــ

لُطف کن لُطف کہ از عین خطا آمدہ ام نافۂ نامہ سیاہم ز خطا آمدہ ام

محتشم خان فدا ــــ خلف متانت خان بن عبداللطیف بن خواجہ حیدر دار منصبدار زادۂ عالی مقدار بود و میرزا محتشم تاریخ ولادت اوست۔ بعد تحصیل کمالات علمی در عنفوان جوانی باوجود معیشت و کامرانی در ہند رفت و با معین الملک صوبدار لاہور باریاب صحبت گشتہ مدتے در انجا بجالست و مناومت او بعیش و شادمانی بسر بردہ۔ بعد وفات او بوطن آمدہ در پیش کریم داد خان حاکم کشمیر اقتدار و اعتبار کلّی یافت و عمر خود در نیکنامی و ستودہ فرجامی بسر برد۔ طبعے موزوں داشت۔ اشعار آبدار می گفت و دُرہائے تابدار می سفت۔

قولہٗ ــــ

ساغر بدست سرخوش از نالۂ صبوحی بہ بہ چہ خوش رسیدی ساقی فداک روحی
ایں ابر و موسم گل ایں صبح و شور بلبل بکشا سرِ خم مُل گر طالب فتوحی
صنما براہ مسجد مگذر پئے تماشا شکند شیخ صوفی ہمہ توبۂ نصوحی
چہ بود ز بام دولت اگرش چو مہ برآئی بدرت نشستہ باشم سر شام یا صبوحی

○

خوش آمدنی کردی اے بادِ سحر گاہی ہر تار نفس در دل سر رشتۂ آگاہی
چوں حلقۂ در دولت شاید تو بکشایند از خویش تہی منشین اے بندۂ درگاہی
آنرا کہ دل و جانش یا ہیچ توئی ہمدم در خانہ توئی ہمدم در راہ تو ہمراہی
من روسیاہ عالم پیش کہ روم نالم روشن تو احوالم من چوں شب و تو ماہی
من نیک حبشی بندہ تو خسرو بخشندہ گر جرم کنم شاید در رحم کنی شاہی
ہر چند گناہ گارم چشم از کرمت دارم دامان تو نگذارم یک بخشش ناگاہی

---

(۱) مطابق سنہ ۱۰۴۶ھ (۲) [من روسیہ عالم پیشت کروم نالم]۔

زود از نظرم گذشت آں یار یارے نگہم شود پرد بار

ملا عطاء اللہ ھما ــــ پسر ملا محمد بلاقی کلوّ بود و کمالات علمیہ از مولنا سعد الدین صادق و شیخ رحمت اللہ فرمود۔ باوجود فضل و کمال شعر و انشاء در فضائل دیگر ہم امتیاز کلی داشت و از اشعار آبدارش قریب یک بیت یادگار است۔ در ۱۱۹۴ھ رحلت نمود۔

تاریخ ــــ برداشت ہما سایہ ز فرق ہمہ عالم

قولہ ــــ

دریں گلشن مپرس از برگ ساماینکہ من دارم ز تخم گل ہمیں چاک گریبانست دربارم
بروں از دلم شد تمنائے دنیا برآمد مرا بعد عمرے ایں تمنا

○

چوں حباب بادہ بریکدم امید عشرتے ماز بیرون و دروں کردیم رنگین خانہ را
تا بر فتار آشنا آں شوخ بازیں پوش شد تا فتہ چوں مہرۂ شطرنج چندیں خانہ را

○

موجود یکے داں و بیک کن اقرار ہر چیز کہ غیر اوست معدوم شمار
ہر روز بنفی ما سوئے کن اثبات ایں لولوی لالا مدہ از کف زنہار

○

بعد از عمرے ز خاطرم غم بردند در دامن من نقد طرب بشمردند
چوں مردمک دیدہ عزیزاند و عزیز تا مردم خانہ نور چشم آوردند

○

در مرتبۂ علیؓ نہ چونست و نہ چند در خانۂ حق زاد باقبال بلند
سر لا ولدے کہ خانہ زادے دارد شک نیست کہ باشدش بجائے فرزند

ملا عبد الغنی ــــ فرزند ملا مقیم نانتھ۔ در علوم غریبہ نامی بود و در فنون سخنوری گرامی در ۱۱۹۴ھ رحلت نمود۔

○

اے تار تار ز لف رسایت شکن شکن — در ہر شکن شکن و چین [....] فتن فتن!
توفیق و آہ آہ فغانہائے زار زار — ادمستِ عیش در تنہ نا تنن تنن

○

نورِ باغ عارضت بے نور شد از جوش خط — خود صفا پور رخت ز انور شد از جوش خط
زال پور ز لف را یک تار جمعیت نماند — مانچہا مون لبت مجبور شد از جوش خط

○

بروز حشر آلہا چو نامۂ عملم — کنند باز کہ آں روز باز خواہ من است
بکن مقابلہ آنرا بر نوشت ازل — اگر زیادہ مکی است آہ گناہ من است

مدّعا کہ توفیق بحر عمیق سخنوری بود۔ در ۱۱۹۷ھ رحلت نمود۔

قطعہ تاریخ ــــ آبرو بودہ بہ گلزار سخن

خواجہ عبد الغفور ــــ در باب سخنوری مشہور بود و از وطن مالوف مفارقت گزیدہ مدّتے در پیش غازی الدین خان در دہلی بود۔ آخرہا در لاہور آمدہ معین الملک را چند گاہ می ستودہ۔ پس بوطن آمدہ اوقات در محنت و کربت گذرانید و در ۱۱۹۱ھ در مکمن عدم خزید۔

قولہ ــــ

بر تخت تجلّی چو شہ حسن بر آید — ملک دل عالم ہمہ تسخیر نماید
درویش و غنی بندہ شوند از دل و جان — ہر یک بسجود از رہِ اخلاص بر آید

○

آشوب دل و بلائے جانے — کز غمزۂ دل جہاں ربایید
رویش بر اوج خود نمائی — برتر ز مہ دو ہفتہ آید

---

(۱) سہو کاتب؟ (۲) نزد صفا کدل برلب راست جہلم (۳) بر کنارِ مانسبل
(۴) در پرگنۂ زینہ گیر متصل سوپور (۵) متصل حاجن (۶) نزدِ قصبہ ماگام
(۷) نزدِ سنبہ وارہ (۸) عروضِ ناقص

گر او را کنارِ سلامت بود　　لبِ نان خشکِ قناعت بود

از دیوانی ــــ

زد پنجه بخوں و حنا را بہانہ ساخت　　انداخت جام و لغزش پا را بہانہ ساخت

قولہ ــــ

تنت وام از زمین و جاں مانت از خدا باشد　　بمال دیگراں مغرور گر دیدن خطا باشد

○

بعالی ہمتی بر ہر کہ از دنیا نظر کردم　　بسانِ مہر از و در نظر کردن گذر کردم
فریدو قتم و کامم ز مرگ کام شد حاصل　　شکر را خاک کردم خاک را دیگر شکر کردم

○

از جہاں خاک خرابات چو خم خوشکردم　　خورد آنجا دل ما آب و فروکش کردم

○

دل از کف دادہ ام اما نمیدانم کرا دادم　　کہ این نسخہ را از من گرفت و رفت از یادم

○

لبکہ در بزم طرب دلم پر خونست　　جام مے در نظرم گلگون است

○

توفیق خط کند بدلم آنچہ زلف کرد　　ظالم نماند رسم بدش یادگار ماند
تکرار حرف گر نہ مسلسل زما شنید　　کالنقش فی الحجر بدل آبشار ماند

○

صبح چوں روشن شود خفاش گردد تیرہ روز　　زشت را اقبال نیکویاں دلیل شامت است
تیرہ بختانرا ز نیکو شہرت نکشود ہیچ　　چوں غلام خواجۂ مفلس کہ نامش دولت است

○

بہار آمد کہ دلتنگی ز عالم رخت بر بندد　　نسیم روح پرور خاطرے را غنچہ نہ پسندد
رسد صہبا بر آید ابر و گیتی بشگفد گلگل　　بحال توبہ کاراں آسماں گرید زمیں خندد

---

(۱) گہے (نسخۂ ی)

مغرب سکونت می داشت۔ اوائل فکر شعر در پیش ملا صاطع درست میکرد۔ بعد ازاں باستعداد خداداد از محمد رضائے مشتاق استفادہ نمود تا کہ ملک الشعراء وقت شد و بقول ارباب کلام بعد ملا طاہر غنی ہیچ کسے مثل او برنخاست۔ دیوان اشعارش بمضامین رنگین و سنگین خاطرنشین اصحاب یقین است و غیر ازیں رسالہائے بسیار مثل رسالۂ مثنوی و سراپا و بحر طویل و قصائد و منقبت وغیرہ از تصنیفات او مفرّح اہل روزگار و تاریخ کشمیر قریب دو ہزار بیت از عہد یوسف چک تا عہد عالمگیر بطلاقت لسان و فصاحت بیان یادگار و در مجلس سوکھ جیون سردفتر شعرائے مجلس می بود۔

[نمونہ] از سراپا ــــ

می چلد فتنۂ دوراں شدنت اے کافر — کہ ترا پشتی بانی است چو کاکل بر سر
زلفت امروز در جور بما نکشوداست — مارہ از روز ازل دشمن آدم بوداست
معنیٔ مرغ شب آویز نمی فہمیدم — یافتم در خم زلفت چو دل خود دیدم
ایں نہ زلف است کہ تاب و شکنش تا بر تاست — نردبانی پے بالا دوئی نازبپاست
بینی و چشم و دو ابروئے تو اے گل اندام — شاخ بادام و دو بادام دو دو برگ بادام
سوزم و کاہم و در تاب و تبم چوں اخگر — خاک را می کنم از زندگی خود برسر
تا بزور آدرم اے پارۂ آتش در چنگ — میزنم سخت چو چقماق سر خود بر سنگ

از مثنوی ــــ

سال عمرم بچہل آمد و قد شد مائل — چلہ گردید کمان اجل و من غافل
رانندۂ عالم و سوئے تو می آیم باز — کہ خرد کاغذ باطل شدہ را کاغذ ساز

از تاریخ ــــ

چو کردند شان عمل موم و شمع — زبان آتشیں کرد و گفتا بجمع
کہ تا دہر یک خانہ روشن کند — دو صد قصر شیریں بہم برزند
جہاں چیست دریائے ژرف و عمیق — علائق چو موج و خلائق غریق

---

(۱) سہو کاتب؟

نہ تنہا بیجو تیر جستہ دور از خانمانم من — بہ پیری چون کمانے گشتہ دارم جسم ناچاقی
شد از مشق مشقت صفحۂ عالم سیہ بنگر — چو من در دہر در مشق مشقت نیست مشاقی
گریزاں از رہ ننگست ہر کس ز اختلاطِ من — بمن کس را بغیر از عار نبود میل الحاقی
عجب ویرانۂ قسمت مرا بہر اقامت شد — کہ غیر از طاقتم نبود در آں مخت سراطاقی
عنایت چوں بہایم دیر پے آب و علف رفتی — بحیوانات آخر ہمنشیں گشتی بایلاقی

پس در حالت آوارہ گردی در کرناو وفات نمود و نعش او از انجا آوردہ در خیطرۂ حضرت سلطان العارفین دفن کردند ۱۲

گفتند یجب علیہ رضوان ـــــ تاریخ است

میرزا قلندر ـــــ برادر متین است۔ در خوردی باشغال سخنوری رغبت داشت و اشعار برجستہ میگفت۔

محمد رضائے کنڑ ـــــ از شعرائے کشمیر بود۔ ذہن عالی داشت اصلاح شعر از ملا ساطع میگرفت۔ در ۱۱۸۴ھ رحلت نمود۔

قولہ ـــــ

شب کہ دل در یاد آل مصطفیٰ در نالہ بود — تار اشکم در دو اینہا حسینی می سرود

○

رضا در فکر معنی پیر گشتہ — سرت گردم کہ شد شعرت بیاضی

خواجہ بہاء الدین ـــــ ولد خواجہ نور اللہ۔ شاعر نامجوے و برجستہ گوے بود۔

قولہ ـــــ

بیادت در لحد خوابیدہ بودم — قیامت شد مرا بیدار کردن

رحمت اللہ تمکین ـــــ از ارباب فصاحت و تمکین بود و اشعار متین باآئین پیشین سنگین و دلنشین می گفت ـــــ

ملا محمد توفیق ـــــ از قبیلۂ جدّاوہاست کہ در جوار مسجد جامع سمت

---

۱۱ سنہ ۱۱۶۷ھ

محمد کاظم ــــ ولد حکیم عنایت اللہ از شعرائے گرامی بود و اشعار طبعزادش مقابل با سامی۔

اسد اللہ شگوفن ــــ سخنور ذو فنون بفراست و فطانت مشحون خسر پورہ شیخ یحییٰ رفیقی شاگرد یکتا بود۔ عمر خود در تجرید و تفرید نزد ہمشیرۂ خود گذرانید۔ ہجو و استہزا غالب داشت۔ ہر کس و ناکس را ہزل می کرد۔ حتیٰ کہ بہ نسبت پدر خود و یزنۂ خود شیخ محمد یحییٰ بسیار شوخی می نمود۔ بزبان فارسی و کشمیری شعر میگفت۔ بدشگوفن رافضے خود را تخلص کردہ بود۔ دو پسر ملا اشرف یکتا نزد او آمدند و اشعار طبعزاد خودہا گذرانیدند و بابت تصمیم تخلص التماس نمودند۔ وے فکرے کردہ یکے را ٹکتا و دوم را بہکتا تخلص نہاد۔

قولہٗ ــــ

مرا غیرت بدل از زلف ہندوئے تو می آید — کہ ایں کافر بقصدِ بوسہ بر روئے تو می آید
تو در خواب ازل بودی چمن پیرائے آغوشم — ہنوز از بستر و بالین من بوئے تو می آید

○

ہر لحظہ بکربلا وطن می خواہم — آغشتہ بخاک و خوں بدن می خواہم
با مردم شیعہ از روئے تقیہ بسیار اُلفت می کرد۔

میر عنایت اللہ ــــ از احفاد میر حسین کنٹ بود۔ باوجود اشغال دُنیوی ہمّت خود در امور معنوی ہم صرف می داشت۔ در عُلوم عربی و فارسی و شعر و انشاء فرد یکتا بود۔

قولہٗ ــــ

ایں زخم دل زغمزۂ چشم سیاہ کیست — ویں نیم کشتہ بسمل تیغ نگاہ کیست
در بزم بادہ بادہ نخوردن گناہ من — چوں جام بادہ خوردن خونم گناہ کیست

گویند ہمیشہ زائرِ درگاہ حضرت مخدوم می بود و در ہنگام مفروری در توقف کرناو ایں منقبت موزون ساختہ در روضۂ مبارک آنجناب فرستاد ــــ

صبا سوئے جنابی آنکہ خاک اوست آفاقی — برو از بہر عرض حال دُور افتادہ مشتاقی
پس از عرض سلامم سورۂ لا اُقسمش خوانی — کہ غیر از تو کسی کید حال دلم را نیست مصداقی

○

سرمہ دنبالہ بر آں نرگس مکحول کشید　　پر حذر باش کہ ایں فتنہ دگر طول کشید

○

قادری ہستم و غوث الثقلین پیر من است　　سگ آں شاہم و ایں سلسلہ زنجیر من است

رحمت اللہ باندی ــــ متخلص بہ فرید در سخنوری ممتاز و در بدیہہ گوئی بے انباز بود و در محفل مشاعرہ سوکھ جیون امتیاز کلی داشت - دیوان اشعارش متین و نظم چند اجزائے تاریخ کشمیر مش رنگین -

ملا راجح ــــ از شعرائے نامدار بود و در مجلس سوکھ جیون اقتدار کلی داشت -

ملا حسن وعشقی ــــ از نازک خیالان بدیہہ گوئی و ناموری بودہ اند و اشعار آبدار گفتہ اند -

محمد یحییٰ حیا ــــ پسر ملا محمد امین دانا عرف نادر مہذب الاخلاق و در شعر و سخن مشہور آفاق بود - در ۱۱۸۲ھ ازیں کہنہ رواق بدرود نمود - قولہ ــــ

آئینہ خانہ ایست چراغاں زیک چراغ　　عالم تمام پرتو زخدا و خدا یکے است

○

داغہا بر جسم لاغر جمع شد　　نقطہ ہا بر سطر مسطر جمع شد

○

نہ بیند سوئے من ہرگز نمیدانم چہ دید از من　　بحرفم گوش نگذارد چہ چیز آیا شنید از من
گرفتم آستینش آستیں از نار افشاندہ　　کشیدم دامنش دامن ز استغنا کشید از من

○

یعقوب ترا شکوہ نشاید از گرگ　　واللہ کہ چنیں فتنہ بر آید از گرگ
از چہ بشنو کہ زیر لب می گوید　　آید از برادر انچہ ناید از گرگ

---

(۱) باید در نسخہ (ی) سہو کاتب؟

محمد جان بیگ سامی ـــــ فرزند سعید بیگ بود۔ بیرون سنگین دروازہ سکونت داشت و در پیش عبدالرشید بلینوا استفادہ نمودہ بپایۂ سخنوری اعتلا یافت و در زمرۂ شعرائے سوکھ جیون داخل شد۔ می آرند کہ روزے سوکھ جیون جواب غزل خواجہ حافظ شیرازی۔ ع۔

اے فروغ ماہ حسن از روئے رخشان شما

از شعرا طلبید و روز مشاعرہ تمامی شعرا برائے گذرانیدن غزل ہائے خود آمدند و محمد جان سامی کہ تا حال باریاب صحبت نشدہ بود از بیروں در ایں بیت نوشتہ فرستاد ـــــ

سامی از راہ حیا بیروں در افتادہ است باز گردد یا در آید چیست فرمانِ شما

سوکھ جیون او را طلب کردہ در زمرۂ شعرا داخل ساخت و مطلع دیوان او اینست ـــــ

خدایا بال و پرواز محبت دہ فغانم را بکن عنقائے قاف عشق قمریٔ زبانم را

و در مدح سوکھ جیون و دیوان او مہانند پنڈت در قصیدہ املا کردہ است و گفتہ است ـــــ

کار پرداز تو مہانند است آنکہ ہست از قبیلۂ در ہا
می نمائی بنام او تنخواہ نقد و جنس و برات چاکر ہا
گفتہ در باب جستن روزی سعدی آں آگہ از مقدر ہا
رزق ہر چند بیگمان برسد تو مرو در دہان اژدر ہا

القصہ بعد خرابی سوکھ جیون در دہلی رفتہ پیش ابوالقاسم خان گذراں داشت و در ۱۱۹۵ھ رایت اجل افراشت۔

قولہ ـــــ

کرا یارا کہ ہنگام غضب سوئے تو می آید عرق بر خویشتن لرزد چو بر روئے تو می آید
چہ روز است اینکہ دیگر بر سرم آسمان ناز آید قیامت شد مگر قایم کہ عمر رفتہ باز آید

○

بنودہ سایہ گر پیغمبر ما را دلیل است ایں کہ بنود بیم افتادن زبالا پیرو او را

قولہٗ ــــ

دے بسوئے غیر من اے بیوفا دیدن چہ بود | در حضورِ من از و احوال پرسیدن چہ بود
دیدن و پرسیدن احوال ہم سہل است و سہل | باز از فریاد او از راہ گردیدن چہ بود
باز گردیدن ز فریادش مسلم داشتم | حرف پنہانی از و در گوش پرسیدن چہ بود
حرف پنہانی از و پرسیدنت ہم پیشکش | در شکایت زیر لب انداز خندیدن چہ بود
زیر لب خندیدنت ہم بود اگر از راہ ناز | غیر چوں می رفت او را باز پس دیدن چہ بود
گفت خاموش اے متین کاینہا مگر نشنیدہ | بیوفائے راہ و رسم ماست پرسیدن چہ بود

در ایامے کہ راجہ سوکھ جیون حاکم کشمیر بود میل سخندانی بسیار می داشت۔ بنا بر آں در ایام ہفتہ روز یکشنبہ با شعرا مشاعرہ می کرد و از شعرائے کشمیر ہفت کس انتخاب کردہ بر نظم کردن تاریخ کشمیر مقرر ساخت ــ متین ۔ سامی۔ نوید راجح ، توفیق ، شایق ، حسن و تاریخ کشمیر را ہفت حصّہ کردہ بآنہا تفویض ساخت و فی بیت یک یک روپیہ انعام آنہا وعدہ فرمود ــ چوں شعراء در ترتیب آں متوجہ شدند و سوکھ جیون پامال فیلان نمودند، شاہنامۂ مذکور معطل ماند و ہمگی از ملا توفیق دو ہزار بیت و از سامی دو نیم ہزار و از شایق شصت ہزار بیت در ذکر اولیاء موجود است۔ فقط مدعّا کہ متین شاعر عزا بود در سنہ ۱۱۷۹ھ رحلت نمود و در مزار حضرت گنج بخش آسود۔

عبدالوہاب شایق ــــ در مسجد موضع دچھنہ پرگنۂ کوہامہ امامت می کرد ۔ طبع موزون داشت و اشعار سادہ می گفت و در استخراج تاریخ ہم صاحب کمال بود و بفرماش سوکھ جیون در ذکر حضرات سادات و ریشیاں کشمیر و یاران حضرت سلطان العارفین قریب شصت ہزار بیت غیر مرتب در سہ جلد مسودہ کردہ است و ہر سہ جلد ناتمام ماندہ است و چاشنی شعرش ایں است ــــ

راستاں را گر بزر الفت نباشد بہتر است | چوں الف باز رشتہ پیوستہ نقش آزر است

اعتماد ہستی موہومہ کردن ابلہی است | چوں گذارد کس قدم بالائے ظل پل در آب

○

گر شوم مانند بدر از وصل یار باز می کاہم ز ہجرش چوں ہلال

محمد حیات ہادی ــــ مے فروش زادہ بود و از ملا دانا استفادۂ علم شعر و انشا نمود و اشعار برجستہ می سرود۔

قولہ ــــ

نمی خواہم کہ گردی گرد آں گلبرگ بر گردد اگر گردد بگرد ادنمی خواہم کہ بر گردد

میرزا بیگ ــــ بخاری الاصل بود و در فن سخنوری یکتا و در املا و انشاء بے ہمتا۔

ملا یوسف ــــ شاگرد اکبر یار خان بود و از میاں محمد امین دارہ نظرے داشت۔ در خوش نویسی فرد کامل و در شعر و سخن مرد فاضل۔

ملا محمد رفیع مانجی ــــ در عنفوان جوانی کسب سخندانی آموختہ و از انفاس علامہ شہید چراغ علوم عربیہ افروختہ بوساطتِ او در سلک ملازمانِ امیر الامرا منسلک گشت و روزے ایں بیت نوشتہ بنظرِ امیر الامرا گذرانید۔

بایں محیط کرم گرچہ آشنا شدہ ام کفم چو کاسۂ گرداب از گہر خالی است

امیر الامرا یک ہزار روپیہ بوے انعام بخشید و ایں بیت بیہہ گفت ــــ

قدر دانے ہست محمد رحم کرچوں استاد خط می دہد بر خوف حرفے ہر دفے خلعت مرا

آخر عمر بہ کشمیر آمدہ در عہد سوکھ جیون در زمرۂ شعرا داخل شد و دراں ایام کسے از شعرا شکر نمک زمینے سنگلاخ درمیانِ شعرا طرح نمود و ملا رفیع قصیدۂ طویل بر ہیں زمین گذرانید۔ نمونۂ آں این است ــــ

آیکہ یک عالم آتیشت از درگہش یابد دو وقت

دال چہ اول ماش و برنج و روغن و شکر نمک

○

تن بہ آغوش سرو من ندہد سرو آزادی بر نمی آید

محمد علی خان متین ــــ فرزند عصام الدین خان است کہ چندے نائب صوبۂ کشمیر بود و از عبد الغنی قبول و قاسم خان تلمذ نمود۔ طبعی عالی داشت۔

---

(۱) ۔ حرف (نسخۂ ی)

از اعالی و ادانی در گذشت و مثنوی شهر آشوب او در فساد محتوی خان مشهور - اشعارش از بادهٔ مضامین مخمور و این چند بیت از طبعزادش مسطور ــــ

راضی از قرب قیامت عمرها کوتاه شد　　باغبان از بیم آفت میوه ها را خام چید

○

با عندلیب صلح کنم یا به باغبان　　اے گل ترا بخاطر عاطر چه میرسد

○

از دامن این کوه نخواهیم بدر رفت　　دامان بزرگی که گرفتیم گرفتیم

○

زن صاحب فرزند چو شد علت طبع است　　دشوار بود علت اُمّ الصبیان

○

همیشه بر لب فواره این سخن جاریست　　که اوج منصب دنیای دون نگونساریست
دریں محیط نه فواره ایم و نه گرداب　　بهر نشیب و فراز ار چه حکم ما جاریست
مریض اگر مرد شود تعجب نیست　　سر دو راهئ موت و حیات بیماریست
کمال فقر و غنا خصم جان بود راضی　　که نخل را خطر از برتری و بے باریست

○

هر که فرمان نبرد صحبت او داغ دلست　　لاله داغے است که در صحبت نافرمان است

○

با تهی دستان حریف این قدر سختی نه ایم　　دانهٔ اشکیم و بر ما گردش چشم آسیاست
نقد جان می خواست راضی نذر تیغش کرده ایم
گر کنوں خواهد سر از ما آن ستمگر این سزاست

در ۱۱۹۷ھ در شاه جهان آباد وفات یافت۔

محمد فاروق ــــ تلمیذ رشید **میر محمد معروف** با وصاف سخنوری موصوف بوده۔ قولهٔ ــــ

دل که لبریز الم شد ز نوا می افتد　　جام هر چند که پُر شد ز صدا می افتد

خواجہ امان اللہ ــــ ولد خواجہ ابوالفتح سابونی بود و بحسن استعداد میل خاطرش بشعر گوئی افتاد۔

قولہٗ ــــ

گل رعنا دو رو آئینہ شد اندر چمن پیدا ز یکسو رنگ یارِ من ز یکسو رنگِ من پیدا

○

این زناں از پنج نگذشت است عمرش آفت است قامتش گردد قیامت چوں بدہ خواہد رسید

محمد عاقل ــــ خطیب عیدگاہی سخنور نامور از مداحانِ امیرالامرائے شہید بود۔ چنانچہ در مدح او گفتہ است ــــ

اقبال تو اقبال سکندر گردید دنیائے تو دین تو بہتر گردید
تا رگرہ تو در رونِ ازل بار شتۂ عمر خضر ہمسر گردید

بر تیغ تو النصر من اللہ مرقوم۔ اے بازوے شاہ
ضرب المثل جہانست تا در معدوم۔ با فوج سپاہ

عاقبت در ملازمت **صفدر جنگ** انتظام یافت۔

حکیم رحمت اللہ ــــ در تحصیل مضامین و قوانین شعرخوانی عنفوان جوانی بسر بردہ بر شعرائے قدیم تقدم یافت۔

قولہٗ ــــ

بجاناں جاں رسد آں دم کہ از تن جاں بروں آید
عزیزی می کند یوسف کہ از زنداں بروں آید

○

گلخن آں سینہ کہ از داغ غمش گلگل نیست
آں گر آں باغ در و غنچہ شد و بلبل نیست

میر احسن اللہ معروف بہ فصاحت خان متخلص بہ راضی برادر زادۂ قاضی عبدالکریم حداد شاگرد عبدالغنی بیگ قبول بود و در مرتبۂ سخندانی

---

(۱) گلِ رعنا در آئینہ شد اندر چمن پیدا (نسخۂ ی)

(۲) وزیر احمد شاہ چغت (رجوع کنید بہ تاریخ حسن، حصہ دوم صفحہ ۶۴۴)

وز دولت داغ عشق کافی است خاکستر من بطرح باغی
معروف دریں بہار تو بہ دیوانہ بہر زہ کردہ لاغی

ملا عبدالغفور متخلص بہ خامی ـــــ در فن سخنوری فرد نامی و مرد گرامی بود۔ عمر خود در سخن گستری صرف نمود۔

شاہ رضا متخلص بہ چشمہ ـــــ مردے آراستہ و از انواع فنون پیراستہ و در بدیہہ گوئی فرد نوخاستہ بود۔

محمد اشرف یکتا ـــــ کم گوے و برجستہ گو بود و دیوان اشعارش معروف۔

قولہٗ ـــــ

درمیانِ ایں ہمہ ارباب شعر شعر اگر کم گفت یکتا کم نہ گفت

○

حسن تحریر اگر ہست ترا ناں دہد در ہمہ جا دست ترا

لطف اللہ بیگ متخلص بہ صہبا ـــــ از شاگردان ملا ساطع و مشتاق در سخنوری طاق و در نغز گوئی مشہور آفاق بود۔

ملا میرک فانی ـــــ باوجود اعتلا بر منصب فتویٰ دستے در شعر و انشاء داشت و در حدود سنہ ۱۱۶۲ھ رایت سفر آخرت افراشت۔

شرف الدین خان فرحت ـــــ بن محمد جان بن ملا کاظم جلالی در جودت طبع و شعر و انشا شعلۂ ذکا بود و در عہد شیر جنگ خان بہادر بہ خدمت صدارت یافت۔ عاقبت ترک منصب کردہ در خلوت و انزوا گرفت و در مزار شیخ گنج بخش اختفا پذیرفت۔

قولہٗ ـــــ

دل چو بیجا شد پریشاں گرد اوراق حواس ربط در دفتر نماند چوں شود سر فرد گم

○

عشقت کمی از چارہ و تدبیر ندارد درمان تب شیر طبا شیر ندارد

○

طبع فرحت کے اسیر دام ساطع می شود ایں کبوتر ہر نفس مشتاق بام دیگر است

در نثر نویسی هم بے نظیر وقت بود۔ در ۱۱۴۳ھ رحلت نمود۔

تاریخ ــــ

نور ایماں بمرقدش ساطع

میرزا عبدالغنی بیگ متخلص بہ قبول ــــ از مردم بہلوج بود۔ طبع موزوں داشت و بطرز ابہام نکتہ سنجی حرف پہلو دار میزد و در عہدِ عالمگیر بحضور رفتہ در مصاحبت ہدایت اللہ خان نائب وزارت ممتاز گشت۔ بعد واقعۂ او در شاہجہان آباد متمکن شدہ۔ مجلس طرازی شعر و سخن و دقیقہ پردازی ایں فن را بدرجۂ کمال رسانید و مرجع ارباب معنی شد۔

قولہٗ ــــ

گرہ ز کار کسے وا نمی تواند کرد ۔۔۔ کسیکہ در گرہ جامہ ہائے فلکار لیست

○

تا بر قص انداز ناز اے شوخ رعنا کردہ ۔۔۔ بستۂ زنگولۂ صد فتنہ برپا کردہ

و پسرش میرزا گرامی ہم صاحب سخن بود۔ ایں رباعی از وست ــــ

ہمیشہ حکم کسے در دیار ما جار لیست ۔۔۔ کہ خامہ اش چو رگِ ابر در گہر بار لیست

ہزار داغ فلک خود ز اختراں دارد ۔۔۔ ترا توقع مرہم ز چرخ زنگار لیست

محمد امین دانا ــــ صاحب فکر رسا بود۔ در اوائل عہد فرخ سیری در زمرۂ منشیان امیر الامرا انخراط داشت۔

قولہٗ ــــ

انتظار اند سخن عینت دانا چوں ہلال ۔۔۔ مصرع برجستہ باید گو پس از ماہی بود

میر محمد معروف ــــ فرزند قاضی محسن اندر وار لیست۔ بفنون ضروری آراستہ بود و از حسن خط ہم خطِ وافر داشت و از مریدان میاں محمد امین دانا صاحب اسرار بود و نسخۂ در احوال آنجناب و یاران ایشاں گفتہ است و شاعر برجستہ بود۔

قولہٗ ــــ

چرخ از جگرم ربودہ داغے ۔۔۔ افروخت بہ بزم خود چراغے

تاریخ ــــ

شاہ مشتاق از سر دُنیا گذشت

عبدالحکیم ساطع ــــ پسر ملا غالب بود - چوں میل شعر بر طبع او غالب شود اولاً از لالہ ملک شہید اصلاح شعر می گرفت - ثانیاً از میرزا داراب جویا استفادہ نمودہ - براقران فائق شد و در پشاور رفتہ با ملا محمد سعید اشرف کہ برگزیدۂ شعرائے روزگار بود صحبت داشت و درانجا بخدمت شاہ عالم بہادر باریاب حضور گشتہ بمدارج اعلیٰ ارتقا نمود - و بعد انتقال او در دربار فرخ سیر بمراتب عالیہ سرفرازی یافت و بعد شہادت او بوطن مراجعت کردہ زندگانی خود در کامرانی و شعرخوانی بسر برد - من اشعارہ ــــ

شراب عشق تازد اولیں جوشش — مرا شد نشاتیں از دل فراموش

○

مفتم زجام عشق مستی دادند — کایں نیستیم بقید ہستی دادند

سرمایہ ہر انچہ بودادم از دست — ارزاں نہ متاع تنگدستی دادند

○

بچندیں رنگ گشتم از گنہ چوں خامۂ مانی — شدم موئے جز ایں صورت نمی بندد پشیمانی
تفس زندانی خود را مکن دیگر نگہبانی — کہ رفت ایں ناتواں چوں گل تہ راج پرافشانی
رعونت پیشتر داری در آغوش دل تنگم — برنگ غنچہ می زیبد ترا ایں جامہ چسپانی
زمن آموز آداب محبت شہرئ عشقم — اگر فرہاد کہساری دگر مجنوں بیابانی

○

در برشاہد ان معنیٔ من — از رقم جامۂ قلم کار است

○

درچنیں عہد یکہ اوضاع جہاں نادیدنی است — دیدۂ تصویر اگر باز است جائے حیرتست

○

ترا غرور بصورت مرا بمعنی خویش — کمال حسن ترا و مرا ست حسن کمال

از عنفوانِ شباب در فنِ استکتاب می گذرانید و در ضمن آں کمیت فکر در میدان طبع آزمائی می دوانید و بزور طبع وقاد و استعداد خداداد در اندک زمانے رایت سخندانی افراختہ از اقران دوران گوئے سبقت ربود و قوت خود از کتابت مثنوی معنوی می فرمود و در مدح حکام و اغنیا گاہی رغبت نہ نمود و تا آخر عمر در تجرید و تفرید بوضع آزادگی و قلندری گذرانید و در ۱۱۵۱ھ رحلت گزید۔

قولہٗ ــــ

عشق تو چو مے سرشت مارا — رو کرد سوئے کنشت مارا
نے میوہ و رونہ سایہ داریم — دہقان بچہ کار کشت مارا
گلدستۂ مطلبے نہ بستم — بے فایدہ چرخ رشت مارا
زاہد باشیم بے تو باشد — گر آرزوئے بہشت مارا
گر بد گفتی نکو نگفتی — خوباں گفتند زشت مارا
پامال جفا شدیم و ایں بود — در عشق تو سر نوشت مارا
یارب کہ بہشت منزلش باد — ہر کس نعمت بہشت مارا
ہر آتش سنگ طفل شنگے — آشوب جنوں بر شت مارا
دیوان مجسیم و مجنوں — از خون جگر نوشت مارا
ہست از خم بادہ پشت بر کوہ — مشتاق لبان خشت مارا

○

کردیم سیر گلشن تا ما یار ہر دو — گشتند بلبل و گل بے اعتبار ہر دو
چشم سیاہ مستش لعل قدح بدستش — از عاشقاں ربودند صبر و قرار ہر دو
از خواب ناز برخاست از عشوہ جام می خست — چشمان و لغزیش مست خمار ہر دو
زلفین تابدارش بر گلشن عذارش — خوش حلقہ حلقہ کردہ مانند مار ہر دو
آیا بود کہ روزے ایں آرزو بر آید — خسپند مست باہم مشتاق و یار ہر دو

○

۱؎ عشق تو چو سر نوشت مارا (نسخۂ ی)

حقیر در نابود ساختن این نوع ہوام جبّالی ہماں حال عصائے موسیٰ دارد وگاہے ریاضت وجہاد ایشاں ملحوظ داشتہ بخاطر می گذرانم کہ توہم کشتن مار نفس مطبقہ کہ در طبیعت چنیں حلقہ زدہ کردہ اند - ازیں بیخبر کہ یکہ تاز آں معرکۂ جہاد اکبر صید لاغر نفس را قابل فتراک علو ہمت خود نمی شناسد - حاصل کہ ہر چند مار اندیشہ از غصۂ عدم دریافت گنج حقیقت ایں آبخورہ بر خود می پیچید و بہ سوراخ مطلب راہ نمی برد - مگر خود ارشاد فرمایند و ایں عقیدہ بناخن بیاں بکشاید -

خواجہ علی اکبر — از اکابر زادگان مردم خاف بود کہ متصل ہرات واقع است - در آخر روزگار شاہ عباس صفوی بہند آمدہ در سلک ملازمان شاہی منسلک گشت و بتقریب بعضے خدمات بکشمیر رسیدہ در ایں جا توطن گزید - مردے صالح و خوش طبع و سخنور و تاریخ گوے و خوشنویس بود و در نظم و نثر مہارتے عجیب داشت - رقعات رنگین و منشات خاطر نشین می نگاشت - ایں چند شعر زادۂ طبع اوست —

یاد آں روز کہ دل در خم گیسوئے تو بود — تو بیائے بصرم خاک رہ کوے تو بود
محو گردیدن و بیخود شدہ افتادن من — اثرے از نگہ چشم سخن گوے تو بود
بے سبب رنجہ شدن در نظر انداختنم — ایں چہ لائق ز تو و طبع جفا جوئے تو بود
دل ربودہ از من و انداخت دگر از نظرم — چشم ایں چشم کہ از نرگس جادوئے تو بود

○

تا لب لعل تو گویا نشود — دہن تنگ تو پیدا نشود
نکشاید گرہ از پیشانی — قطرہ تا واصل دریا نشود
گردم نزع نہ بینم رویت — تلخیٔ مرگ گوارا نشود
مردہ را زندہ کند از ہنگے — کار چشمت ز مسیحا نشود

در ۱۱۳۱ھ رحلت نمود -

محمد رضائے مشتاق — از قبیلۂ ناجی ہاست کہ در محلات نوشہرہ ساکن بودند و اکثرے شغل خطاطی و کتابت می نمودند و موصوف الیہ

خواجہ نوراللہ دیوانی — از اعیان شہر کشمیر است و از تحصیل علوم غریبہ بدرجۂ مولیت رسیدہ بود۔ شغل تدریس نداشت۔ اشعار برجستہ می گفت۔

میر کمال الدین — از نجیب زادہ ہائے کشمیر بود و در عنفوان جوانی میل سخندانی بہم رسانیدہ۔ از شعرائے وقت استفادہ نمود و در شعرگوئی و نثر نویسی و تحریر خط نستعلیق شکستہ دستے عجیب داشت۔ مدتے در سلک ملازمان شاہزادہ میرزا اکبر استقلال یافت۔ بعد واقعۂ خروج شاہزادہ و ہزیمت او بطرف ایران وے بہ کشمیر آمدہ عالمے را بہ تعلیم خط و انشا بہرہ ور گردانید و بوساطت فاضل خان حاکم صوبہ ملازمت شاہی و جاگیر حاصل کردہ اوقات خود بہ قناعت می گذرانید و رقعات رنگین بانکات دلنشین بچرب دستی می نگاشت۔ چنانچہ انشائے میر کمال مشہور است و ایں رقعہ کہ بنام میاں حضور اللہ در باب رسیدن طبق عسل و برآمدن ازاں مار زندہ فرستادہ بود دریں جا برائے نمونہ مسطور۔

رقعہ —

یاریکہ مخالفست قول و عملش　　بگریز ز لابۂ سراسر دغلش
چوں طفل بشیر بینش از راہ مرو　　زہر مار است در حقیقت عسلش

طبق عسل مصفّا کہ از شربت خانۂ آں عطوف انتما حصۂ تلخ کاماں حنظلستان اختلاط ابنائے زماں شدہ بود رسید۔ ذائقۂ نومیدی را شیریں ساخت و سگ در زنبور خانۂ ایں روستا پروردۂ بے باکی انداخت۔ بحکم کلّ اناءٍ یترشح بما فیہ حقیقت محبت مسطور بمنصۂ جلوہ نمود۔ یا خود گفتیم کہ جو فروش گندم نما می شنیدم و زہر فروش شہد نما ہم دیدیم۔ باز نظر بر آنکہ افعال بزرگاں خالی از حکمتے نباشد۔ جاسوس فکر را بہر سو دوانیدم و سراغے از مدعا نیافتم۔ گاہ تصوّر می کنم کہ تسبیح سالکان طریق بے شرارت است کہ از کثرت ذکر یا قہار بصورت مارے آمدہ۔ گاہ خیال می بندم کہ زنار مشرکان شرک خفی است کہ از شدت سیاہ کفر رنگ دروں سیاہ شاں گرفتہ۔ گاہ حداثتِ سنّ ایشان منظور داشتہ می دانم کہ الصبّی صبی ولو تقی النبی از طفل مزاجی من در غلط افتادند و باز یچۂ بچۂ ترسا بخاطر آوردہ ازیں غافل کہ ایں فقیر بصورت

دلپذیر بود۔

ملا ثابت و قلندر بیگ، و آذری ــــ ہر کس زیرک طبع و خوش خیال بودند و عمر خود در سخنوری بسر بردند۔

میر نورالدین شارق ــــ از ساداتِ ایران بود و بتقریب قرابت قوام الدین خان در ہند آمدہ مدتے درانجا گذرانید۔ وقتیکہ برادرش میر رضی الدین بدیوانی کشمیر امتیاز یافت میرزا نورالدین ہم بہ طفیل او در کشمیر آمدہ بعد چندگاہ باز بہند رفت و در عہد فرخ سیر عہدۂ داروغگی دفتر دیوانی کشمیر یافتہ باز در کشمیر رسید۔ معمّر[1] و صاحب اخلاقِ جمیلہ[2] بود و با میرزا صائب و با محمد سعید اشرف وغیرہ صحبت داشت و دیوان اشعارش معروف و در ۱۱۲۷ھ رحلت نمود۔

قولہٗ ــــ

زفیض بیکسی چوں مصرع برجستہ مختارم ہلال آسا یک بال آسماں سیر است پروازم

○

کے دہد شرح دل و دیدۂ گریاں کاغذ کے شود بحر سیاہی و بیاباں کاغذ
از سخن کام و دہانرا چہ حلاوت دادی شدہ از طوطی نطقت شکرستاں کاغذ
ہیچو طومار من از رشک بخود می پیچم چوں قریسم برت ایں غنچۂ خنداں کاغذ
نامہ از سوز دلم کاغذ آتش زدہ است باشد از خونِ دل و دیدۂ ام افشاں کاغذ
قاصد آہ بامید رواں کن شارق کہ مگر آورد از نزد عزیزاں کاغذ

○

سختی عجباں پشتِ مارا چوں کمانم کردہ است چرخ منت کش زِ مشتِ استخوانم کردہ است
رستم در ملک معنی طبع نظمم شاہد است دشمنانرا عاجز از تیر بیانم کردہ است
از حکایت چرخ سنگین دل نہ بیند ہیچ کس آنچہ باز از مہربانی ہا بجانم کردہ است

عمرش از ہشتاد تجاوز کردہ بود۔

۱۔ سہو مصنف؟ ۲۔ جلیلہ (ی)

شاید بدل شود بہوائے مدینہ ات — از خلد ہر سحر ملک آرد نسیم را
از بسکہ در ازل شرف بیعت تو یافت — بوسیدہ دست نور الٰہی کلیم را
از امر و نہی شرع متینت دو کفہ است — میزان عدل محشر امید و بیم را
لطفت نجات سالم عاصی است روز حشر — باشد شفاعتِ تو شفا ایں سقیم را

بابا حاجی مغنی ـــــ پسر حاجی حیدر بود و درمیان اقران در حسن تلاش و لطف طبع امتیاز کلی داشت۔ قصۂ واقعۂ کربلا نظم کردہ است۔ نمونہ اش ایں است ـــــ

دل آتش ز جوش گریہ دریاست — ز گوہر آب را در دل گرہ ہا ست
ہوا از دود او شد آتشیں رنگ — چمن از غنچۂ لبریز دل تنگ
چہ می پرسی ز خاک پاک طینت — کہ دارد یک جہاں گرد کدورت
اگر سنگ است آتش در دل اوست — اگر کوہ است دارد نالہ را دوست
تو غافل داغ جانکاہی نداری — فروغ شعلۂ آہی نداری
برآ از پردہ ہمچوں برق نالہ — لباس شعلہ در بر کن چو لالہ
بہارستان داغ و سیل خوں شد — ز جوش گریۂ طغیاں جنوں شد
دُر اشکے کہ ریزد در عزائش — جہان مغفرت باشد سزائش
بگوش دل سخن پرداز گشتم — فروغ شعلۂ پرواز گشتم
کہ از باد بودت خصم خونخوار — بود خاموش شمع نالۂ زار
ترا ود آتش خاموش نالہ — زباں داغ است ہمچوں برگ لالہ
ز دست فتنۂ بیدار در خواب — نمی گردد بگرد دیدہ ہا آب
فغاں مانند دل در خوں طپیدہ — بجائے نالہ جاں بر لب رسیدہ

حاجی حیدر جڈی بلی ـــــ در فن سخنوری ممتاز بود و اشعار برجستہ می گفت۔

ملا فائق ـــــ از شعرائے نامدار خوش طبع و ستودہ اطوار بود۔

ملا بینش ـــــ دانشمند بے نظیر فصاحت و بلاغت تخمیر در سخن سنجی بیار

۱- مبینت (نسخۂ ی)

نوادر روزگار است۔ از بسکه در ورطهٔ تاریخ گوئی محو و مستغرق شده بود و برائے تعزیه و تهنیهٔ عام و خاص را تاریخ می برد۔ موجب آں بے وقر و ذلیل شدہ بود۔ امّا اشعار برجسته می گفت۔ دیه مجلس فتنهٔ ابراهیم خان بکمال طاقت بیاں منظوم کرده است۔ از خوش طبعاں وقت بود۔
قولهٔ ــــ

لام قدمن با الف قد تو لا شد یعنی کہ وجودم بوصال تو فنا شد

○

در آتشم نشسته خموش از فراق دوست چوں غنچه هائے لاله مرا سر مه در گلوست

خواجه ضیاء الدین دیوانی ــــ پسر خواجه هاشم بود۔ در اخلاق و اطوار بر پدر خود تفوق داشت و گاهے میل بشعر و سخن می کرد۔
فرد ــــ

مردم بجوں زیکدگر در پیش اند خود را بهتر ز غیر خود اندیشند

حاجی محمد اسلم متخلص بہ سالم ــــ پسر ابدال بٹ از اعیاں نمود بود و بہ توفیق ازلی در پیش ملا محسن فانی تلمذ نمود و بمعه دو برادر خود خلعت اسلام در بر کرده کمالات انسانی حاصل نمود۔ در نظم اشعار دُرهائے آبدار می سفت و برجسته می گفت و در عنفوان جوانی در سند رفته و در حلقهٔ ملازماں شاهزاده اعظم شاه منتظم گشت و بعد جنگ سلطانی و غلبهٔ معظم شاه باز بہ کشمیر آمده بآرامیدگی وضع و سلامتی طبع دلهائے همگناں مسخر نمود و فیل جنگ شاهزاده را تبلاش بسیار موزوں کرده است و در مآثر عالمگیری مرقوم و ایں غزل در نعت گفته است ــــ

بر اوج برده شرع تو دین قویم را پیوند کرده لعل خط مستقیم را
چوں تاب مه کہ مظهر انوار مهر شد نطق تو تازه کرده کلام قدیم را
درشش جهت تبسم صبح هدایت است روشن نموده معنیٔ خلق عظیم را
ابر شفاعتت کہ همه بحر رحمت است تفسیر کرده آیهٔ عفو کریم را
لطف تو بر سر همه افراد کائنات قسمت نموده سایهٔ فیض عمیم را

می تواں یافتن از نالۂ قمری کہ مدام — آتشے ہست نہاں در تہ خاکستر او
دل جویا نخورد زیں غزل آلائے آب — منقبت سنج بود خاطر مدحت گر او
شاہ مردان جہاں آنکہ زبان قلمم — زیں دو مطلع شدہ پیوستہ ثناگستر او

○

بدو عالم ندہم ذرۂ خاکِ در او — عالم و ہر چہ در و ہست بگردِ سر او
ہر کہ شد تاج سرش خاک در قنبر او — بر فلک ناز کشد بلکہ ببالا تر او
بعد قنبر ز غلاماں علیؑ نتوانست — کس نیارد دگرے بود چو او ہمسر او

در ۱۱۱۸ھ رحلت نمود۔ چوں در مرثیۂ بعض اکابر اہل سنّت و جماعت بمحتمل گوئی شوخی کردہ ہمچنیں گفتہ بود ــــ

برسرش گل باد گرز آہنیں — بر تنش نار جہنم نوز باد

بنا بر آں بعضے شعرائے سُنیہ در تاریخ وفاتش جواب دہ شدند و چنیں شوخی کردند۔

تاریخ ــــ

رافضی تاریخ جویا نیست و ہفتش بود کم — چونکہ گز کردند او را گشت تاریخش درست

ہر چہ عوض دارد گلہ ندارد۔

کامران بیگ گویا ــــ برادر **میرزا داراب جویا** است و در سخنوری با او برابر۔ می آرند کہ شاعرے از ایران آمدہ بود و کامران بیگ بے ادبانہ با او بحث کرد۔ آں شاعر تاب نیاوردہ گفت لعنت بر آں سامری کہ مثل تو گوسالۂ گویا کردہ است۔ ہمچنیں دیگرے از شعرا در صحبت ایں ہر دو برادر وارد شدہ از تخلص ہر دو پرسید یکے گفت جویا و دیگر گفت گویا۔ شاعر گفت کہ تخلص طالب، کلیم را ہر دو برادر خوب تقسیم کردہ اید۔ برویہ زادۂ سامری ہستید۔

لالہ ملک شہید ــــ از مردم کشمیر بود۔ در شعر گوئی و تاریخ یابی سحر کاری می کرد۔ بنام حضرت محبوب سبحانی یک ہزار و یکصد تاریخ تصنیف کردہ است۔ و از ہر یک بیت تاریخ ولادت و عمر و وفات آنجناب یافتہ می شود و از

وقتیکه شعله از در و بام تو سر کشید — کس آگهی نداد بایں دیدهٔ پر آب
سیر چشمه زیر هر مژهٔ من ذخیره بود — از یک نگاه خانهٔ آتش شدی خراب
تا ایں خبر رسید بگوشم ز سوز دل — یکدم نگشت دیدهٔ من آشنا بخواب
اما ز سر نوشت کسے را گزیر نیست — ایں حرف انتخاب نمودم ز صد کتاب
هر دم که عیش تلخ نماید سپهر دوں — بر بام کار شعله کند نور ماهتاب
باد ملال را ره ندهی بصحن دل — آخر کند تلافی آتش الو تراب

محمد زمان نافع — برادر ملا طاهر غنی شاگرد ملا محسن فانی بود و از برادر خود کسب فیوض معانی نمود و تا آخر عمر بتدریس دواوین اشتغال داشت و در فن سخنوری ممتاز بود۔

قوله —

مگیر لذّت دنیائے شور و شر زده را — مزاج زهر بود نعمت نظر زده را
شنیدم از لب فواره ایں صدائے بلند — که گریه هاست ثمر خنده های بر زده را
قدم شمرده گذار اے خیال بیهده گرد — بخانهٔ دل ما راه نیست سر زده را

غزل —

می خرامی بهر قتلم مرحبا می زیبدت — جان فدا می زیبدت سر مژده پا می زیبدت
پیکرت ملا تار و پودے جامهٔ مسطر کشید — از شمیم گل قبائے تہ نما می زیبدت
می کشی و باز می پرسی شهید کیستی — ایں غلط اندازی و بازی بجا می زیبدت
همچو مے از پردهٔ زنبوری جام بلور — چهره سازی های رنگیں از حنا می زیبدت
پیر گشتی نافع اکنوں هالهٔ سال شب تا سحر — خرمن ماهی در آغوش دو تا می زیبدت

میرزا داراب جویا — پسر ملا سامری سخندان و معنی رس بود و در فن سخنوری تتبع میرزا صائب می کرد و با محمد سعید اشرف و ملا علی رضا تجلی که همراه ابراهیم خان در کشمیر آمده بودند صحبت داشت ۔ صاحب دیوان دفیع بیان است —

قوله —

عیں دریائے وصال است بهر چشم زدن — چوں حباب آنکه هوائے تو بود در سر او

کہ عشاق تو باشند کہ بروز سیہ خویش نشستی کہ الٰہی ہمہ روز تو چنیں باد نہ بینی
ز جہاں ہیچ نکوئی رونقت کم شد و عشاق تو بیزار نشستند و گذشتند ز عشق تو و کس یک
قدح یوزہ برایت نفرستادہ و نکردہ است یک ساغر مقسوم کسے باد و گر بنگ کہ
سیداد کجا بود بحالت نظر بادہ کشانرا۔

از پریشانی و بے نانی و عریانی و حیرانی و بے عزتی و خواری و خفت کہ نصیب
تو شد اندر وطن افتاد ہوائے سفرت در سردارا چہ بدنسلی کہ صد پایۂ خر باد
نصیبش شدہ رخصت و چیزے کہ از املاک پدر یافتہ بودی یکے مکدۂ پر زنگ دوپا
موزۂ بدرنگ لبے کہنہ و لبس تنگ و دو پیتاوۂ چرکیں و یکے لاشہ خر پیرو زبون
آنہم از تاخت ندانم کہ بدست کہ افتادہ است و کہ داد است تصدق پدر قحبہ
زنت را و برائے تو مہیا شدہ آں مرکب و از قریۂ ویرانۂ خود آمدہ با دو سہ لک
نکبت و بدحالی و افلاس و گدائے بسوئے ہند کہ آخور بہ ازیں نیست خزانرا۔

کے گماں بود کہ از گردش گیتی تو شوی ساکن کشمیر کہ در آب و ہوا رشکِ جناں
است و بیابی ز گدائے دو سہ تہ جامۂ رنگین و تنعم کنی از سفرۂ ارباب سخا ہیچ
بخاطر نرسانی کہ کجا رفت و قروت و قمراچۂ بد پایۂ خرد موزۂ صد سالہ و پیتاوۂ
صد پارہ و آں مکدۂ بے قبضہ کہ میراث پدر یافتہ بودی و بگوزید بریشش کہ کنوں
نیست چنیں نخوت و لاف تو و اظہار سخندانی و بیجا شاعری کے بتو دارند مسلم بہ
دنیائے کہ بود نیز ہمہ مردم اینجا ز نفسہائے تو پاکیزہ تر و بہتر از شعر و سخن ہائے
تو موزوں تر و سنجیدہ ترائے احمق نادان۔ نفہمیدہ حیوان ز خود بے خبر و خیرہ سر
و ابلہ و قلتاق گر از راست نرنجی ز خرے کمتر و از سگ تروگندہ تو
از جامۂ ناپاک کہ خود ایں ہجو ترا کافی و عبرت دگرانرا۔

فقط۔

در واقعۂ آتش برائے دوستے نوشتہ است۔

رقعہ۔

از سوز خاطر تو وجودم بپیچ و تاب آنجا فتاد آتش و اینجا شدم کباب

۱۔ بود (نسخۂ ہی)

در پیش گاه سیف خان ناظم صوبہ روبروئے اعیاں سر دیوان گذرانید و خواجہ عنایت اللہ جن کہ دراں ایام رئیس شہر بود محمد رفیع منشی را دربارۂ جواب او اشارہ نمود - وے بزور بودت خود در یک ساعت جواب بہماں اسلوب موزوں کردہ روز دوم در مجلس سیف خان بآواز بلند خواندہ و تسلی شاعر را ملزم ساختہ از شہر اخراج نمودند۔

نقل بحر طویل ــــ

لعنت اللہ برآں تسلی کم اصل و تبہ کار و گنہگار کہ خود را بزبان دو سہ لک آدم موزوں و سخنداں و سخن سنج ہمہ آراستہ از فضل و ہنر داد کہ گر پائے بہوش بفشارند بفریاد بیارند بہانرا۔

لیک حیف است کہ اوقات چنین مردم پاکیزہ و دانا و نکو رائے و خدانرس و حق اندیش کہ جز ذکر خدا فکر ندارند شود صرف بسازند تر از خون سگے یتغ زباں را۔

آنچہ در حق ایں طائفہ پاک ز نادانی و بدبختی خود گفت ہمہ تہمت و بہتاں و ہمہ کذب و پریشاں کہ جزالیش رسد از ایزد متعال دریں سال بہ تعجیل نہ تاخیر کہ فرصت بنود خوب بایں بے ادب خیرہ سر احمق و نادان تا جزالیش بود ایں دو سہ حرفیکہ بر آید ز دہان من آشفتۂ حیران ز رہ خشم و غضب زانکہ چہ لائق کہ کند تسلی قلتاق و قرمساق گداخوے و سیہ روے و بداندیش عجب ریش بہ بدگوئے ابنائے زماں عادت و سرکیں خورد و گندہ کند کام دہانرا۔

کے رسد طعن تو بر مردم کشمیر کہ دارم خبر از حال تو و وضع تو اے بے خبر از خویش کہ در عہد جوانی بمیان بغل مردم بے گانہ کلان گشتی و صدبار بگوش تو ز عشاق رسیدہ است کہ از کشمکش کم نتواں بود کہ دنبالہ کے در عقب اوست تا مداحی کہ پدیدار شد از طلعتِ نحست اثر ریش کہ پشمی نبود پیش بایں طرز ز بدکاری و بدفعل گرہے ز عقب بود و تو در پیش خجل شو کہ ز بے عصمتی خویش سبک باختۂ عمر گرانرا۔

بعد ازاں ریش تو گردید مگس راں تو و راند ز دنبال تو فوجے مگس چند

اعتبار کلی داشت - آخرہا ترک منصب کردہ بکشمیر آمد و در عزلت و خمول ایام بسر بردہ در ۱۰۷۷ھ رحلت نمود - صاحب دیوان است -

عبدالرسول استغنا — از ساکنان ملک کشمیر بود و در سلک تازہ گویاں انتظام داشت - اوائل از صحبت اہل دنیا استغنا می کرد - آخرہا در نزد میرزا شجاع فرزند سوم شاہجہاں رسیدہ بہ منصب و خدمت سرفراز گردید و ہنگام بغاوت میرزا شجاع با عالمگیر عہدۂ داروغگی توپخانہ داشت و ہنگام ہزیمت گریختہ در شہر اودھ رسید و مدتے در ملازمت امرا بنوبت گذرانید - عاقبت متوسلان باریاب صحبت عالمگیر گشتہ - بقیۂ زندگانی خود در ملازمت او بسر برد - در ۱۰۸۲ھ رحلت نمود -

قولہٗ —

فلک چرا کمر احتساب می بندد سزائے بادہ پرستان خمار خواہد داد

گویند وقتے ہمے داشت و ہیچ کسے از امرائے دربار عرض مطلبش نتوانست کرد - عاقبت بختاور خان بغرض اقدس رسانیدہ کامیاب شد و در مدح او چند رباعی گفتہ است - از انجملہ —

قولہٗ —

اے خان بلند قدر اکسیر سخن قربان زبان تو خواہین زمن
تا خاطر آشفتہ دلاں جمع شود یکبار بگو حرف پریشانی من

محمد رفیع منشی — از مردم کشمیر است - در نظم و نثر طبعی بلند داشت - اما بجہت گذراں معیشت ہمت خود بیشتر بفن انشا می گماشت موجب آں عمر خود در حضور نویسی حکام بسر برد -

قولہٗ —

در سایۂ خویش جائے آوارہ دہید در چارۂ کار دل بہ بیچارہ دہید
ہر چند کہ کفارت ندارد نیکی نیکی ببدان کنید و کفارت بدہید

می آرند کہ تسلی شاعرے بود - وے ہجو مردم کشمیر بطرز بحر طویل کردہ

تاریخ ــــ

از فوت غنی گشته که دمه غمگین ہر کس شده در ماتم او خانه نشین
تاریخ وفاتش ار پرسند بگو پنہاں شده گنج ہنرے زیر زمین

خواجہ ہاشم دیوانی ــــ از اعیان شہر کشمیر بود و بر منصب قانون گوئی استقلال داشت ۔ خوش فکر و صاحب ذہن عالی بود۔

قولہٗ ــــ

کے بزیم خجرت خواہد دلم یکسو گرفت ہمچو ابروی تواں تیغ ترا بر رو گرفت
کثرتِ حسن و صفا سر تا سرِ آزو گرفت خال جا خالی ندیدہ گوشۂ ابرو گرفت

○

یک ذرہ ز اختیار در دست تو نیست لیکن معقول فطرت پست تو نیست
تدبیر چو کجتین و تقدیر چو نقش در دست تو ہست یک در دست تو نیست

قاضی محمد عارف ــــ خلف قاضی ابو القاسم بن مولانا جمال الدین سیالکوٹی است صاحب طبع و تیز فکر بود۔ در پیش گاہ شاہجہان مرتبۂ عالی داشت۔ سفارت سلاطین ایران را بحسن تقریر جواب می داد و در سخندانی و خوش بیانی نامی و گرامی بود۔

قولہٗ ــــ

خواہم کہ ازیں نشیب و پستی برہم وز ننگ خودی و خود پرستی برہم
یک جرعہ ز جام نیستی نوش کنم از کشمکش خمار ہستی برہم

○

نہ ازاں دیر تر بہ بخشد کام کہ دہد جلوہ کبریائی را
زاں توقف کند کہ دریابی ذوق در یوزہ گدائی را

از جناب **شیخ محمد معصوم سرہندی** یک مکتوب بنام اوست در جلد ثالث مکتوبات مرقوم۔

عنایت خان ــــ ولد **ظفر خان احسن**۔ آشنا تخلص می کرد و آشنائی لجۂ سخنوری و سیلاح دریائے ہنر پروری بود و در امرائے دربار شاہی

(۱) ۱۰۷۹ھ

دل بردن [نہہ] غنی چوں قامتت گردیدم بہر ایں خاتم نگینے نیست چوں سنگِ مزار

○

جلوۂ حسن تو آورد مرا بر سرِ فکر تو حنا بستی و من معنی رنگین بستم

○

یاراں بردند شعرِ مارا افسوس کہ نام ما نہ بردند

○

رفیقِ اہلِ غفلت عاقبت از کار می ماند چو یک پا خفت دیگر پائے از رفتار می ماند

○

نگردد شعرِ من مشہور تا جاں در بدن دارم کہ پس از مرگ آہو ناف بیروں می دہد ما را

○

چوں محبت در میاں آمد تکلّف گو مباش شیر مادر در حلاوت بے نیاز از شکر است

○

بر تواضع ہائے دشمن تکیہ کردن ابلہی است پائے بوسِ سیل از پا افگند دیوار را !

○

تربیت را چہ اثر چوں نبود استعداد آسیا صاف چو آئینہ نگردد ز غبار

○

می رسد روزی بہر کس در خورِ ہمت ز غیب کے بدامِ عنکبوت آید شکارے جز مگس

○

گر از نا آشنائی چرخ سازد زیرِ پُل غرقم ازاں بہتر کہ بینم روئے یاراں سر پُل را

○

چو دیدم قامتت از پا فتادم بکن رحمے کہ از بالا فتادم

در سال ہزار و ہشتاد و دو در کمال ریعان جوانی بعد واقعۂ شیخ محسن فانی ہشت ماہ بملک جاودانی انتقال نمود۔

۱۔ نہی (فی الاصل)، (سہو کاتب؟)

شاه نظر بر ابهام بندی او کرده گفت ـ شاید مصرع ریخته که گفته باشد همین خواهد بود۔
ایں چند شعر از دیوان اوست ـــ

فراغتے زنیستان بوریا دارم مباد راه دریں بیشه شیر قالیں را

○

کند در هر قدم فریاد خلخال که حسنِ گلرخاں پا در رکاب است

○

با دامن ترشدم بمحشر گفتند در آفتاب بنشین

○

حسن سبزے سخط سبز مرا کرد اسیر دام همرنگ زمیں بود و گرفتار شدم

○

مینوازد ساز عیش آں دم که طامع یافت قوت باشد از پائے مگس مضراب تار عنکبوت

○

برندارم ز اشعار کسے مضموں را طبع نازک سخن کس نتواند برداشت

○

جاں بلب از ضعف نتواند رسید ما بزورِ ناتوانی زنده ایم

○

میان ما نزاکت همچو موران دستاں دارد پر مور است شمشیرے که بر مور میاں دارد

○

چوں آستین همیشه جبینم زچیں پر است یعنی دلم زدست تو اے نازنیں پر است

○

می فروشد بپدر پیرهن خالی را یوسف از دولت حسن ایں همه خود رائم کرد

○

اثر بر عکس نبخشد سعی من از طالع وارون ز فریاد رسیدم چشم بد از خواب برخیزد

○

چو خاتمی که بر دست بجیب موم فرو زدم چو بر در پستی بلند شد نامم

تاریخ بدیعی از تصانیف اوست۔

فروغی ــــ از زیرک طبعان کشمیر بلاغت خمیر و فصاحت تاثیر بود۔ ہمیشہ به شاطرازی فردوس آشیانی رطب اللسان می بود و [دیوان] فروغی از انوار طبع وقاد اوست ــــ

ازاں غم و طنم نیست کز سبکباری ہمیشہ ہمچو کمان است خانہ بردوشم
آنکہ در رفتن شتاب تیز دارد عمراو چوں کماں بہرچہ میسازی منقش خانہ را

محمد مراد زرین قلم ــــ سوداگر زادۂ نامدار بود و در مشقت مشق خط نستعلیق خونِ جگر نوشید و اصلاح از **میر حسین بن میر علی** کسب نمود۔ در خوشنویسانِ زمانہ فرد یگانہ بود و شلغمی می نوشت۔ برخلاف آقا رشید ایرانی کہ وے بطرز بادامی می نوشت۔ چوں آوازۂ کمالات او بسمع **شاہجہان** رسید در جمع مصاحبان و کتابہ نویساں درگاہ داخل گردید۔ چنانچہ تمامی کتابہ عمارات و باغات شاہی بقلم اوست و **شاہجہان** خطاب او زرین قلم کردہ بود۔

ملا محسن شیرین قلم ــــ برادر خورد **محمد مراد زرین قلم**۔ در حسن خط با برادر خود برابر بود و آنچہ در تسطیر کتابۂ عمارات بعد فوت محمد مراد باقیماندہ بود، وے بکمال نزاکت و دلربای درست نمود و بر رویہ برادر می نوشت و از علم معنوی ہم اثرے داشت۔ در خدمت **شیخ تبہ مالو** استفادہ کردہ بود و شیرین قلم خطاب شاہی داشت۔

ملا محمد طاہر غنی ــــ از قبیلۂ اشائی ہا ست۔ شاگرد **ملا محسن فانی** بود۔ ارباب سخن اتفاق کردہ اند کہ در خطۂ کشمیر بلکہ در تمامی ہندوستان مثلِ او خوش خیال و نازک مثال ہیچ کسے برنخاست۔ دیوان اشعارش کہ **میرزا محمد علی** انتخاب کردہ است شاہد کمالات اوست و شعرش اکثر بطرز ابہام است و غنی [تاریخ] ابتدائے شعر گفتن و تخلص یافتن اوست۔ روزے مطلعے تازہ گفتہ پیش شاہ ماہر می خواند ــــ

بیت ــــ

بے چراغ است اگر بزم خیالم غم نیست مصرع ریختہ شمعے است کہ در عالم نیست

۱۔ سہو کاتب؟ ۲۔ اصنافِ خط ۳۔ متخلص بہ ماہر ۴۔ سہو کاتب؟ ۱۰۶۰ھ

در مشاہرۂ علم مقابلت با فیضی و ذہنی می افراشت و ایں ابیات از طبعزاد اوست ــــ

فکرِ سر زلف تو مرا بے سر و پا کرد — اندیشۂ پابوس تو ام پشت دوتا کرد
گفتم کہ بوصلِ تو برسم گر بودم عمر — نے وصل میسر شد و نے عمر وفا کرد
دردا کہ ترا مہر نیا موخت معلّم — در مکتب خوبی ہمہ تعلیم جفا کرد
تا روبرہ بادیۂ عشق نہادیم — صد گونہ غم از ہر طرفے روئے بما کرد
فہمی نتواں رست ز اندیشۂ خوباں — زینگونہ کہ در دل غمِ ایں طائفہ جا کرد

فطرتی ــــ شاگرد ملاذہنی بود۔ فطرتے عالی داشت۔ باندیمی و فیضی حریف بود۔ وقتے کہ میرزا فطرت در کشمیر رسید و اشعار فطرتی بشنید گفت ہرگاہ مرا پیشتر معلوم می شد تخلص خود فطرت نمی کردم۔ من اشعارہ ــــ

از باغ و گل ہوائے دماغم فرو نشست — پائے ہوس بکنج فراغم فرو نشست
پرتو فگند عشق فروغ خرد نماند — سر بر زد آفتاب و چراغم فرو نشست

روشنی ــــ سوائے روشنی ہمدانی است۔ روشنگر الفاظ شبستان معانی بود۔ ایں بیت ازوست ــــ

در بزم ازاں بہ پہلوئی خود جا دہد مرا — تا راست سوئے او نتوانم نگاہ کرد

گلشنی ــــ از عنادل نغمہ سنج گلشن شیراز بود و از بہر استشمام روائح معانی بگلزار ہندوستان توجہ فرمود و در کشمیر آسود۔

مشتری ــــ از سادات خنده کون شاگرد ملاذہنی بود۔ در شعر و سخن [ذہنے] عالی داشت۔

مہری مشہدی ــــ از شہر مشہد آمدہ۔ دریں دیار سکونت نمود و مشاطۂ شاہدان معانی و روشن گر مرآتِ سخندانی بود۔

بدیعی ــــ از اعیان خطۂ کشمیر بود و در عہد شاہجہان گلشن سخندانی و نکتہ سنجی را شادابی بخشید۔ ایں بیت ازوست ــــ

کم دہ شراب وصل کہ پر شد ایاغ ما — روغن چناں مریز کہ میرد چراغ ما

۱۔ نزد نواکدل بطرفِ راست ۲۔ نسخۂ ی

از آهِ سردِ آتش ژاغم فزونشست — بادِ بلا وزید و چراغم فزونشست
گردی ز چار سوی زمین جست بر هوا — برگشت و در حریم دماغم فزونشست
افسرده گشت بر مژه لختِ جگر مرا — نم در فتیله بود و چراغم فزونشست
پامال دست بُرد خزان غم قدیم — خار و گلی که خواست زباغم فزونشست

○

در کشور تو کلّ غمناک و شاد باشد — حاصل چو شد تحمل بیداد داد باشد
اسرارِ غیب دانی حل کن اگر توانی — در سرنوشت خوانی باید سواد باشد
تا دل دهم هوس را غارت کند نفس را — بر دزد خانه کس را کے اعتماد باشد
در سینه دل همه تن افروزد از دم من — اینجا چراغ روشن از روے باد باشد
از چشم فتنه بارت صد جور یک اشارت — آے برائے غارت ترک اوستاد باشد
از نفس و خصلت او دل کن ندیم یکسو — باور مکن که بد خو نیکو نهاد باشد

ملا فصیحی — از شعرائے کشمیر است و در عهدِ شاهجهاں چمن پیرائے باغ سخندانی بود و ندیمی ملا ندیم اختیار می نمود - دیوان طبعزادش مشهور و ابیات از نتائج افکارش مسطور —

حسن پیرایهٔ دوکانِ هوس نتوان کرد — شعلهٔ طور چراغ دل خس نتوان کرد
طوطیان گر لب در یوزه بشربت بستند — شکرستان همه در کام مگس نتوان کرد
چوں حیا پرده نشیں شو که گل خوبی را — دست فرسود نگاه همه کس نتوان کرد
بال و پر سوز که تا ثروت پروازی هست — بمراد دل خود سیر قفس نتوان کرد
چه طلسمی است فصیحی که ز میداں وفا — پیش نتوان شد و رد باز به پس نتوان کرد

○

آشفته تر از ماست بسے انجمن ما — بے نور شود شمع طرب بے لگن ما
بر ناصیهٔ غنچهٔ ما نقش طرب نیست — شرمنده بروں رفته نسیم از چمن ما
نشگفته بماندیم بگلزارِ شهادت — پاشیده مگر گرد غمی در کفن ما
از سوختن ما نشود هیچ تسلی — خوش بر سر لطف آمده پیمانِ شکنِ ما

ملا فهمی — همعصر فصیحی و ندیمی بود - فهمی و فراستی عالی داشت و

گفتہ بود ـــــ

پادشاہے واگذار و دستِ آگاہی گزیں چوں باگاہی رسیدی ہر چہ میخواہی گزیں

[و این بیت بہ آبِ طلا بر کتابہ نوشتہ بود، چوں میر الٰہی رسید بدیہہ زیر ہمیں بیت نوشتہ گذاشت ـــــ

من نمی گویم گدائے یا شہنشاہے گزیں خویش را مگزیں و دیگر ہر چہ میخواہی گزیں]

و ایں حرف موجب غیرت ملاشاہ گردید ـ بعد چندگاہ میر الٰہی دنیائے عذار را پدرود نمود و در مقبرۂ شیخ بہاؤالدین گنج بخش طرف مغرب آسودہ و سنگے بالائے قبرش استادہ است و بران ایں تاریخ نوشتہ ـــــ

میر الٰہی ملکِ ملکِ نظم بود در اقلیم سخن بے قریں

سال وفاتش طلبیدم ز عقل گفت بگو بود سخن آفریں

و از منظومات اوست ـــــ

یا الٰہی ز الٰہی تو چہ پرسی در حشر آنچہ او کرد تو دیدی و چہ گفتن دارد

○

چشمت از ہر گوشے بایارِ عہد تازہ بست خط مشکینت کتاب حسن را شیرازہ بست

نشہ از تندیٔ او دارم کہ چاک سینہ ام چوں خمار آلودہ نتواند لب از خمیازہ بست

○

شب ہجراں ز بس لب زیر کلفت گشتہ ام ریزد چو گرد از دامن مژگاں نگاہ حیرت آلودم

○

چناں ارزاں متاع زندگی را میدہم از کف کہ گویا کاروان عمری آید ز پس مارا

کتاب تذکرۃ الشعراء بخوش اصلوبی تصنیف کردہ است ـ

ملا محمد صالح ـــــ متخلص بہ ندیم ولد خواجہ محمد علی بیڑوانی ساکن محلۂ نوشہرہ از شعرائے برجستۂ کشمیر است و اصلاح شعر از ملا ذہنی گرفتہ ـ در اندک فرصتی بدرجۂ کمال اعتلا نمود و از اقران خود در بدیہہ گوئی گوئے سبقت ربود ـ خوب گوے و بسیار گو بود ـ ایں ابیات از واردات طبع اوست ـــــ

۱۔ نسخۂ ی ۲۔ ۱۰۶۳ھ

دوست بهیچم فروخت با همه یارے — یار فروشی دریں زمانه همیں است

○

میاں غمگساراں سوزم از غم — چو آں کشتی کہ در دریا بسوزد
مفلسانرا کس نمی خواہد زمینا کن قیاس — تا تہی شد دیگرش کس دست در گردن نکرد

○

وضع بهمرساں کہ بسازی بعالمے — باہمتے کہ از سر عالم تواں گذشت
بدنامئی حیات دو روزے نبود پیش — گوید ترا کلیم کہ آنہم چساں گذشت
یکروز صرف بستن دل شد بایں و آں — روزدگر بکندن دل از جہاں گذشت

و تاریخ فوتش ملا طاہر غنی موزون کردہ است —

حیف کز دیوار ایں گلشن پرید — طالبا آں بلبل باغ نعیم
رفت و آخر خامہ را از دست داد — بے عصاطے کرد ایں رہ را کلیم
اشک حسرت چوں نمی ریزد قلم — شد سخن از مردن طالب یتیم
ہر دم از شوقش دل اہل سخن — چوں زبان خامہ میگردد دو نیم
عمرہا در یاد او زیر زمیں — خاک بر سر کرد قدسی و سلیم
عاقبت از اشتیاق یک دیگر — گشتہ اند ایں ہر سہ در یکجا مقیم
گفت تاریخ وفات او غنی — طور معنی بود روشن از کلیم ۱۰۳۱ھ

میر الٰہی — از سادات ایران در نکتہ سنجی و سخندانی مفخر دوراں بود۔ در پیشگاہ جہانگیر شاہ مصاحب خاص و ندیم با اختصاص بود و ہمیشہ از الطافات او فیض یاب می شد و در عہد شاہجہان وقتیکہ ظفر خان احسن را خلعت صوبداری کشمیر بخشیدند، شاہجہان سر دیوان فرمود کہ ظفر خان را ضامن بگیرند کہ مردم کشمیر را از خود راضی بگذارد۔ میر الٰہی در انجا بود و بغرض رسانید —

خدا ضامن رسول و چار یارش

پادشاہ نہایت محظوظ شد و ظفر خان التماس نمود کہ میر الٰہی رفیق من باشد و منظور شد۔ پس میر الٰہی با ظفر خان بہ کشمیر آمدہ درینجا رخت اقامت انداخت و بسیر لباتین و گلستان پرداخت ۔ گویند اخوند ملا شاہ ایں بیت

در تلاش سوختن چوں کاغذ آتش زدہ داغہائے سینہ ام باہم بجنگ افتادہ است

○

بستہ کنیم کمر از قبضۂ کمان او درکشتن من تیغش افتاد بیکو
بیماری چشمش را تعویز چو بنویسند از پردۂ چشم آرند خوبان ورق آہو

○

بہ عیش آباد ہندوستان غم پیری نمی باشد کہ مو نتواند از شرم کمر باشد سفید آنجا

○

مکن نیم از قیصر و فغفور کہ من در ہند سیہ بختی خود شاہ سلیم

مثنوی قضا و قدر و مثنوی تعریف کشمیر بسیار تلاش گفتہ است۔ کہ زبان زد ارباب کمال و سند ارباب خیال است۔ آخر عمر بتقریب رفاقت بعض امرا بہ کشمیر آمد و دریں جا طبع سلیمش سقیم شد۔ در مزار شعراء نجاک فنا آمیخت و دیوان اشعارش مشہور۔

میرزا طالبای کلیم ــــ مولدش ہمدان است۔ معاصر رشیدا۔۔۔۔[1] بود۔ چوں محمد جان قدسی را اکبر شاہ بزر سنجید و وے نہایت رنجید و بغیرت بر خود پیچید و گفت ــــ "شخصے را کہ زبان بحلق بالیستی کشید عجب کہ او را بزر کشیدند" فی الحال از اصفہان در شیراز رفتہ و بہرہ تمام از دانش علوم رسمی یافتہ رہ نورد ہندوستان گردید۔ اگرچہ مدتے در ممالک دکھن و اطراف ہندوستان سیر می کرد عاقبت بدرگاہ شاہجہان رسید و در سلک ملازمان منسلک گردید۔ آخر عمر او را برائے نظم کردن شاہنامہ شاہجہانی چغتائیہ در کشمیر فرستادند و درینجا رسیدہ بعد چندگاہ از جان در گذشت و در مزار شعرا ماوا گرفت۔

فیل جنگ شاہجہانی بسیار خوب گفتہ است و کتب ہائے بسیار تصنیف کردہ است و مثنوی بے نظیر در تعریف ہندوستان و کشمیر بسیار دلپذیر۔ قولہ ــــ

تا شد مژہ بے اشک فتاد از نظر من اکنون چہ کنم رشتہ کہ وقتے گہرے داشت

۱۔ سہو کاتب؟

گوئی کہ دریں باغ چمن ساز قضا آوردہ نہال شعلہ از خرمن طور

و از ملازمان شاہزادہ مراد بخش بود۔ قصیدۂ در مدح شاہزادہ گفتہ است و نمونہ آں ایں است ــــ

دارائے عرش کوکبہ سلطان مراد بخش زینت فزائے کرسی و اورنگ آسماں

آخر عمر بتحریک میرزا ابوالقاسم دیوان مشہور بہ قاضی زادہ بہ کشمیر آمدہ در محلۂ نایدیار بر یک دوکانے دیوانہ وار سکونت می کرد و بہ معنی سنجی شاغل می بود۔ چوں رحلت نمود در مزار شاعراں محلۂ درگجن نجاک آسود۔

قاضی ابوالقاسم ــــ مشہور بقاضی زادہ از اولاد قاضی شریح است۔ ازاں سبب شہرۂ بقاضی زادہ دارد و در عہدِ شاہجہان بر عہدۂ دیوانیٔ کشمیر استقلال داشت۔ صاحب طبع وقاد و ذہن نقاد بود۔ در سائر علوم خصوصًا در نظم و نثر سحرکاری می نمود۔ باوجود کثرت اشغال اوقات در عیش و عشرت می گذرانید۔ چوں رحلت نمود، در مزار شعراء آسود و سد قاضی زادہ از اعمال اوست۔

قولہ ــــ

خالی از ذکر تو عضوے چہ حکایت باشد سر موئے بغلط در ہمہ اندام نیست

محمد قلی سلیم ــــ در زمانِ شاہجہان از ایران بہ ہند آمدہ در فن سخنوری و شعر گوئی فرد بے ہمتا بود و در ملازمت نواب اسلام خان وزیر اعظم اوقات می گذرانید و شعرہائے خوب و فکرہائے دست بستہ بر منصۂ ظہور می رسانید۔ از انجملہ ــــ

چشم تو ز بیمارئ خود بر سر ناز است مژگاں تو ہمچوں شب بیمار دراز است

○

گدائے کوی تو خرابا تم و غمم ایں است کہ بادہ آتش سوزاں و کاسہ چوبیں است

○

دل چو شد گرم زمے جلوۂ معشوق کند ماہئ موم بآتش چو رسد آب شود

○

تواں از دانہ ہائے سبحہ دانست کہ دلہا را بہ دلہا راہ باشد

گرچہ نبود سر موئے ز حقیقت خالی　　دل قدسی نپذیرد عشق مجاز است ہنوز

○

زود بہ کردم من بے صبر داغ خویش را　　اول شب می کشد مفلس چراغ خویش را

○

بارم نشستہ نامزہ در دل نگاہ کیست　　روزم سیاہ کردۂ چشم سیاہ کیست
دل دادن و سخن نشیدن گناہ من　　دل بردن و نگاہ نکردن گناہ کیست

○

جوانی رفت داغے ماند بر دل یادگار ازوے　　چو آں سرخی کہ بر ناخن پس از رنگ حنا بندد

○

اگر دستم دہد روزے بجنب زاہد خود بیں　　چو شمع آرم بروں یکدستہ زنّار از گریباں

گویند موجب وفات فرزند خود محمد باقر محزون شدہ باز گشت بوطن نرفت و مدۃ العمر در ہند بسر برد۔ آخر عمر بہ کشمیر آمدہ دریں جا اقامت گزید و در مزار شعراء متصل پل درگجن بخاک آرمید۔

طغرائے مشہدی ــــ شاعر خوش فکر و معنی یاب منشی طبیعت بود۔ پیشتر در انشا پردازی خیال بندی می کرد و در نظم مثنوی تعریف کشمیر و صعوبت راہ بحدے داد سخنوری دادہ است۔

من اشعارہ ــــ

خوش آں ساعت کہ بزم آرا نشینی بر لب جوئے　　خط لیشت لبت چشم قدح را گرد دا بروئے

رقعاتش بطرز خیال بندی در تعریف باغات و اقسام میوہ و گل و مل و از ہر جزو و کل بکمال دلپسندی مشہور و منظور ارباب خیال است و از فقرات اوست ــ

درخت آبی از بے آبی روئے بہی ندیدہ

و در وصف ناشپاتی گفتہ است ــــ

کنم تحریر وصف ناشپاتی　　نماید صفحۂ کاغذ نباتی

قولہ ــــ

کشمیر بود فصل خزاں عالم نور　　بر طالب فیض دیدنش ہست ضرور

و بجائزہ فاخرہ مفتخر و مباہی گشت و مثنوی در تعریف و توصیف کشمیر و صعوبت راہ بسیار خوب گفتہ است ازانجملہ ایں اشعار۔

مثنوی۔

بود قطع رہِ کشمیر مشکل — بحق نتواں رسید از راہ باطل
مگر زیں راہِ باریکت خبر نیست — کہ گوئی کوہ را موے کمر نیست
زبیم ایں رہ باریک و خونخوار — خلد موے کمر در دیدۂ خار
گرہے دست از جاں برفشاندہ — دریں رہ چوں گرہ برتار ماندہ
رہِ فقر از رہ کشمیر پیداست — کہ گام اوّل او ترک دُنیا ست
ازیں رہ چوں تواں آساں گذشتن — کہ گام اوّل است از جاں گذشتن
مسافر کے تواند زیں بلاجست — مگر لغزیدن پاگیر دش دست
رہے ہمچوں دم شمشیر باریک — جہاں در چشم رہ پیماش تاریک
رہے پیچیدہ تر از موے زنگی — بہ تندی چوں دم تیغ فرنگی
زبس در رفتنش تدبیر کردہ — فلک را فکر ایں رہ پیر کردہ
ازیں پیمانہ ہائے زندگی آہ! — کہ پُر می گردد از پیمودنِ راہ

می آرند کہ روزے غزلے گفتہ در پیش مُلائے مکتب داری گذرانید۔ چوں بایں بیت رسید۔

ساقی بصبوحی قدرے پیشتر از صبح — برخیز کہ تا صبح شدن تاب ندارم

کودکے در انجا بود، گفت۔ "یا مولانا اگر بجائے قدرے نفسے می گفتند برائے مناسبت صبح بہتر بود"۔

حاجی نہایت محظوظ شد۔

غزل۔

نگہت عشوہ گرو عربدہ ساز است ہنوز — چشم مخمور تو سرفتنۂ ناز است ہنوز
تازہ شد دوستیٔ ما بخطِ تازۂ تو — باز کے ناز کہ آغاز نیاز است ہنوز
خاک شد پیکر مخمور ز تاثیر وفا — دل او در شکن زلف ایاز است ہنوز
راہ نزدیک حرم سعی مرا باطل کرد — لیک شادم کہ رہ عشق دراز است ہنوز

ذهنی چو آستانہ مقیم درِ خودم　　لب تشنۂ اجازتِ دربان کس نیم

○

گر با تو کنم آرزوئے دیدن گل　　آمادہ نگاہ بر پرستیدنِ گل
آگہ کند از جنون من بلبل را　　چشمک زدنِ نرگس و خندیدن گل

○

تا حرف غم تو کردہ ام گوش　　شد ابجد شادیم فراموش
از شوق تو زیر ہر بُن موست　　فوارۂ اضطراب در جوش
گر عاشق صادقی بدست آر　　جوشندۂ دل و زبان خاموش
پروانہ صفت بسوز و تن زن　　چوں بلبل ہرزہ گوے مخروش
بآں دل کہ خریدۂ بصد لطف　　اکنوں بعتاب و ناز مفروش
نیشے کہ ز دست دوست باشد　　خوشتر ز ہزار چشمۂ نوش
اے حورِ بہشت روئے زیں پس　　از دوزخ دل مگیر سر پوش
یعنی کہ ز آہ آتشینم　　اندیشہ کن و بہر میگوش
از نشاء جام عشق ساقی　　دل بیدل گشت و ہوش بیہوش

حاجی محمد جان قدسی ــــ وطنش مشہد مقدس رضویت و بجہت انصرام بعض مہمات بہند آمدہ باریاب صحبت **شاہجہان** گشت و ملک الشعراء وقت شد۔ تیز زبان و فصیح البیان بود۔ در قصیدہ گوئی و غزل پردازی گوئے بلاغت از اقران خود ربود۔ **ظفرنامۂ شاہجہانی** را بفصاحت و بلاغت تمام ادا کردہ چوں نام **عبداللہ خان فیروز جنگ** را در بحر گنجائش ندید بدینگونہ بیان ساخت۔

فرد ــــ

نہنگے کہ از غایتِ احتشام　　نگنجد بہ بحر از بزرگیش نام

وقتیکہ فیل سفید بزر و زیور مزین ساختہ بنظرِ پادشاہ آوردند۔ وے حاضر بود ایں رباعی بدیہہ موزوں کردہ گذرانید ــــ

بر فیل سفیدش کہ مینا د گزند　　شد شیفتہ ہر کسکہ نگاہے افگند
چوں شاہجہاں برو برآمد گوئی　　خورشید شد از سفیدۂ صبح بلند

از بس خیال زلف تو در سینہ گرفت — آہیکہ سر زند ز دلم مشکبو بود

○

نشستہ عکس جمالت چناں بخانۂ چشم — کہ کسب نور کند مہر ز آشیانۂ چشم
چو دیدہ باز کنم بر رخ تو از حیرت — کند نگاہ فراموش راہ خانۂ چشم
بیا کہ بے تو ہمی تا بگردن اندر خوں — نشستہ مرغ نگاہم در آشیانۂ چشم
بجائے سبزہ شرر میدمد ز خاک اوجی — بہر کجا کہ بر افشاندہ ایم دانۂ چشم

ملا ذہنی کشمیری — از شعرائے برجستۂ روزگار صاحب ورع و تقویٰ بود و از علوم دینیہ ہم حظ کامل داشت۔ در منقبت چہاریار باصفا چہار قصیدہ غرا گفتہ است۔ چوں بنظر بابا نصیب الدین غازی گذرانید مورد تحسین بلیغ شد۔

قولہ —

یار پیغمبر نشاید برگزیدن جز چہار — حجت آں بشنو از ذہنی کہ باشد یادگار
از ملایک وز کتب جز چار نگزیدہ است حق — کین عدد مستحسن است از روئے معنی در شمار
نہر خلد و رکن کعبہ اصل طبع و فصل سال — ہیں چہار است و چہار است و چہار است و چہار

در منقبت حضرت عمر رضی اللہ عنہ ابتدائے قصیدہ بایں وضع کردہ است —

مقبول شرع تا شدم مردود مردودانِ دیں — یعنی منم مدحتگر فاروق امیر المومنین
آں برتر از درکِ نبی داماد و اما د نبی[۲] — قدرش چہ داند اجنبی گو از حسد در خون نشین

○

خورم دل از گلستان کس نیم — روشن نظر ز شمع شبستان کس نیم
دانشورم ز فیض ولے نکتہ دان خویش — طفل طبا نچہ خورد دبستان کس نیم
کلکم ز نظم خود ہمہ شب بیت زد رقم — سرگرم انتخاب ز دیوان کس نیم
ہمت نمی فروشم و منت نمی خرم — یعنی مراد دل طلب از خوان کس نیم
مانند نکتہ سر بگریباں نشستہ ام — دست طمع دراز بدامان کس نیم

۱۔ در سینہ ام ؟ ۲۔ سہو کاتب ؟

بکمال متانت و رنگینی گفته است و دُرها سفته است ــ

گویند ملا صوفی چوں از ساقی نامه اوجی ایں بیت شنید۔

مرا دامن خویش زنجیر شد مرا دست در آستین پیر شد

و آں منصف کہ متصف باصناف انصاف بود باستماع ایں بیت بسیار مسرور شد و گفت ــ

"اگر من ایں بیت پیشتر می شنیدم خواہش نظم ساقی نمیکردم" ــ

در سنہ ۱۰۳۲ھ رحلت نمود و دیوانے پُر از معانی، رنگین است و ایں اشعار از طبعزاد اوست ــ

مثنوی ــ

لب از ہم بجز نالہ ننہادہ ام بماتم مگر تواماں زادہ ام

مرا شیشہ بر دوش باراں سنگ نہ یارائے رفتن نہ پائے درنگ

مرا دامن خویش زنجیر شد مرا دست در آستین پیر شد

اگر فی المثل حسن صد نوبہار بروید ز روئے زمین سبزہ زار

بجنبد ز پہلویش از سال و ماہ بگہوارۂ چشم طفل نگاہ

چناں در غمش دیدہ خونبار شد کہ شب جائے خوابم جگر زار شد

بیا ساقی آں را دق تاک را ضیا بخش خورشید ادراک را

بدہ تا بدانم کہ آں نوش لب چرا میگریزد زمن بے سبب

نسیم سحر خاطر انگیز شد ز سیمائے گل آتشم تیز شد

بیک نغمہ پردازئی ارغنوں دلم از رہ گوش آید بروں

نمی بینم اوجی در آفاق جائے سفر بایدم کرد زیں تنگنائے

ولہٗ ــ

اوجی از بیگانہ بے تقریب می رنجیم ما دیدہ و دانستہ مارا آشنا تاراج کرد

اوجی چراغ عمر بافسانہ سوختیم کارے نکردہ ایم و دمیدن گرفت صبح

○

ہر سر کہ بستۂ خم فتراک او بود دانم یقین کہ روز جزا سرخ رو بود

ہر صبح آتشے شوم و در خود او فتم — چوں گل بہ خانہ سوزئے غوغا بر آورم

○

لطفے نکردہ دہر ز دیوانہ پُر شدہ است — حرفے نگفتہ شہر ز افسانہ پُر شدہ است
یک قطرہ ز قرابۂ ساقی فرو چکید — چندیں ہزار ساغر و پیمانہ پُر شدہ است
در خونِ خویش دست زد از غصہ مظہری — کز شاخ سنبل تو کف شانہ پُر شدہ است

○

گلعذاران کہ لب از شکر شاں نتواں بست — ہیچ طرفے ز بہار و برشاں نتواں بست
جام جمشید و دل مظہری آساں مشکن — کہ دگر بارہ بہ یکدیگر شاں نتواں بست

○

از شادی آں جامہ کہ وے پوشیدم — چوں چرخ بگرد خویش می گردیدم
پامال بزر گیم فلک میشد و من — در جامۂ آسماں نمی گنجیدم

○

در عشق بآہ و نالہ میباید زیست — دل کردہ بغم حوالہ میباید زیست
آمادہ کفن فگندہ در گردن جاں — کم مہلت تر ز لالہ می باید زیست

دیوان اشعارش زیادہ از شش ہزار بیت موزون است۔ در سنہ ۱۰۲۶ھ رحلت نمود و در مزار مُلّہ کواہ آسود۔

میر حسن ــــ از مردم کشمیر بود و از علوم رسمی بہرۂ وافر داشت و در خدمت **میر علی** کسب خط نستعلیق نمودہ۔ در اندک فرصتی کمال ایں فن حاصل نمودہ بے نظیر وقت شد و خط او را فخراً بہ بلاد ایران و توران می بردند و کتابہا[2] از دستِ او می نویسانند و **محمد مراد** زریں قلم از شاگردان اوست۔

اوجی کشمیری ــــ مہر اوج بلاغت و سخنوری مداح آصف جاہ خان[3] بود۔ بعد انتقالش صوبداراں اینجا ہر گونہ او را قدر دانی می کردند و ساقی نامہ

۱۔ مُلّہ کواہ ۲۔ کتبہ جات ۳۔ برادر نور جہاں و وزیر جہانگیر

عاقبت به تب محرقه مبتلا گشته از جهان در گذشت و در مزار شاعران متصل پل درگجن بالائے بلندی آسود۔ اہل شیعه قبر او را مطاف و مرجع خود کردند و در مدح میرابوالفتح ممدوح ملاعرفی قصیدهٔ غرا گفته است ۔ ایں شعر ازوست ۔

بیت ۔

میرابوالفتح آنکه لوح دانشش بر سر افهام و اذهاں دیگر است

مظهری کشمیری ۔ در شیوهٔ سخن گستری و آداب شعر و شاعری بین الاقران ممتاز بود و سیر ایران و خراسان و هندوستان نموده با شعرائے وقت ملاقات فرمود و با محتشم کاشی صحبت داشت بعد مراجعت آنسواد در عهد جهانگیر شاه بر منصب میربحری ایں دیار که معظم ترین مهمات کشمیر بود سرفراز گشت و ایں اشعار از طبع وقاد اوست ۔

قوله ۔

فدائے آئینه گردم که دلستان مرا درون خانه بگلگشت گلستان مرا
مظهر بهماں چو بے نصیباں می باش وز گل بنوائے عندلیباں می باش
بادیدنی از خوبیٔ عالم می سازه مهماں نظاره چو غریباں می باش

○

اقبال حسن کار ترا پیش می برد ورنه صلاح کار ندانستهٔ کجیست

○

سیرے چنانکه ابر نیارد برو گذشت عزمے چناں که باد نیارد بدو رسید

○

گو خلوتے که عزلت عنقا بر آورم تا بام آسماں در دنیا بر آورم
چوں کودکے که خوے وے از شیر وا کند من دیده را ز ذوق تماشا بر آورم
چوں نارسیده میوه که بادش بر افگند از دل لعنف بیخ تمنا بر آورم
خوں شد دل و خوشم که بهر جزو در رسد تا کار عشقت از همه اجزا بر آورم

بسوزش عرق منت آتشے نبود تحملے کہ کرم را کنیم داغ کجاست
جہاں زگم شدۂ من اگر ہمہ خبر است سر و دنے کہ بگیرم از و سراغ کجاست
سیاہیٔ شب ما را ببرد پرتو مہر رخے کہ در رہ ما می نہد چراغ کجاست

○

دریں چمن ہمہ بیگانۂ ہم اندولی زبلبلم سخن آشنا بگوش آمد

○

من خندہ نیم بطبع عاشق ناساز یا گریہ کہ بر روئے دوم چوں غمّاز
یا نالہ کہ سر بگوش بیگانہ نہم من درد دلم خلوتیٔ محرم راز

○

اے سینہ ز وسواس تو ام نارستان رگہائے وجودم ز تو ز نارستان
عیسیٰؑ کدہ از چشم تو بیمارستان ناز تو بکائنات در کارستان

رباعی ــــ

دوشینہ بچشم دل نہاں از مردم دیدم نہ بہشت بلکہ کشمیر دوم
خاکے ز عبیر و مشک آگندہ خمیر آبے ز صفا وجود خود یافتہ گم

در محلۂ آردوٹ بیرون مقبرۂ **سیّد جمال الدین** مدفون است۔

میرزا علی خان ــــ ولد **مجرم بیگ** تاشلیقی۔ شاعر بے نظیر و صاف تقریر بود۔ در ۹۹۰ھ در واقعۂ شبخونیٔ **یعقوب خان** کہ بر فوج **بھگواندداس** کردہ بود بقتل رسید۔

قولدُ ــــ

شام چو از چہرہ فگندی نقاب تاب نیاورد و نشست آفتاب

شاہ ابوالفتح ــــ از علمائے ایران صاحب طبع و خوش بیان بود۔ از ولایت بہ دکھن آمدہ در مصاحبت اکبر شاہ تقرب حاصل نمود و در ۹۹۵ھ با اردوے پادشاہ آمدہ دریں جا توقف نمود۔

۱۔ متصل فتح کدل ۲۔ پسر یوسف شاہ چک

شاہ گستاخی و محرمی بسیار داشت و ہنگام یافتن خلعت عید درخواست اسپ از شاہ نمود — ؎

خلعت شاہی مرا اسپے رسد بازیں رسد

حسین شاہ در جواب نوشت —

ایں چنیں کم فہم را نے آں رسد نے ایں رسد

بابا طالب اصفہانی — در زمان حکومت چکاں بکشمیر آمدہ با حکام ایں جا تقرب حاصل نمود و در نزاع امرائے کشمیر اصلاح کلی فرمود و تا عہد اکبر شاہ چمن پیرائے باغِ سخن سنجی بود و در محلہ بابا پورہ در مزار باباخلیل آسود و لطفِ طبعش از حسن معنی ظاہر۔

قولہٗ —

از سرِ کوئے تو دل با دیدۂ تری رود — شعلہ در دل نالہ بر لب خاک بر سری رود
حرف شرحِ درد دل گر آشنائے لب کنم — خوں ز جیب دیدہ تا داماں محشری رود
شعلہ در پروانہ اُفتد بلبل آید در خروش — گر بگویم بے تو ما را آنچہ بر سر می رود

غزل —

در حلقۂ ما زمزمۂ سور نباشد — ما غمزدہ گاں را دل مسرور نباشد
بے روے تو از دیدہ بیروں کنم نظر را — گر ذوق تماشائے تو منظور نباشد
ویرانۂ دا، ما چوں سر تعمیر ندارد — بگذار کہ ایں میکدہ معمور نباشد

ملا مہدی — از شعرائے عہد علی شاہ چک بود۔ در فضائل علم سخنوری بہرۂ وافر داشت و ایں بیت در مدح حضرت علی مرتضیٰ کرم اللہ تعالیٰ وجہہ گفتہ است —

بیت —

مرتضیٰ پادشہِ کشور عالی نسبی است — آفتابے است کہ بر برجِ شرفش دوش نبی است

محمد امین مستغنی — از مردم کشمیر بود۔ ذہنے سلیم و طبعے مستقیم داشت و مصاحبتِ یوسف شاہ بود۔ ایں ابیات از وست —

نطق و بیان بود۔ شاید سیادت ہم داشت۔ در عہدِ حسین شاہ به کشمیر آمده شمع سخنوری افروخت۔ اشعار برجسته می گفت۔ چنانچه در تعریف کشمیر رسالۂ نظم کرده است و در نستعلیق نویسی فرد بیهتا بود۔ البته دُرفشانی می کرد۔ در محلۂ بوٹہ کدل متصل باغ علی مردان خان سکونت پذیرفت، و در آنجا مسجدے بنا نمود که تا حال موجود بود، و در آنجا مدفونست۔ این ابیات از طبعزاد اوست ــــ

گل بدستم چه نهی در کفِ من خار خوش است ایں گل تازه برآں گوشۂ دستار خوش است

○

سبو سبوده و خُم خُم دل لوند مرا قدح چه آب زند آتش بلند مرا

و این میر علی سوائے میر علی قدیم است که در عهد میرزا اُلغ بیگ خان واضع الاصل خط نستعلیق بوده است در شهر توران۔

ملا نامی اول ــــ مداح و مصاحب حسین شاہ چک مردے فقیر و گمنام بود۔ صرف و نحو خوب می دانست۔ باوصف آنکه قدش خم گشته و درهم شکسته پیوسته چوں لاله باجام مدام بزم آرائے اہل کرام و شوق افزائے ارباب نام می بود۔ این چند بیت ازو یادگار است ــــ

مثنوی ــــ

عروسی است می شادی آئین او کہ نتواں رواں داد کابین او
بخاموش چهره زبانے دہد بفرتوت زورِ جوانے دہد
چو پیداست چوں عود تن را گہر مے آتش کہ پیدا کند شاں ہنر

قولہٗ ــــ

ہرگز دلم بغیر تو مائل نمی شود وز دیده نقش روئے تو زائل نمی شود
از دوریت چه باک که از بُعد ظاہری اصلا میانِ ما و تو حائل نمی شود
دستم بریده باد چه کار آیدم بگور در گردن بُتاں چو حمائل نمی شود

ملا نامی ثانی ــــ نیز از شعرائے حسین شاہ چک بود و در صحبت

بدانکہ در خطۂ کشمیر جنّت نظیر حرسھا اللہ تعالیٰ عن الآفات والتغییر از مبادی آبادی تا ۷۲۵ھ ہجری ہمگی جنود اہل ہنود دریں ملک بود و باش می داشتند و در نوشتن و خواندن از قدیم علم سنسکرت استعمال می نمودند و شعرا و فصحائے آں زمانہ بہمیں زباں شعر و سخن می گفتند و دُرہائے معانی بمثقب فصاحت و بلاغت می سفتند۔ چنانچہ اشعار و کتابہائے زبان سنسکرت بر جادۂ روزگار بسیار یادگار است کہ در سخندانی و خوش بیانی لاثانی است۔ بعد ترویج مذہب اسلام و حکومت سلاطین اسلامیہ علم فارسی و عربی دریں ملک مروّج گشتہ، فصحا و بلغا پیدا شدند۔ خصوصًا در عہد سلطان زین العابدین بسیارے از مردم شعرا مثل سیّد محمد متخلص بہ منطقی و ملا احمد کشمیری و ملا ندیمی و ملا فصیحی و ملا ملیحی و ملا جمیل و ملا احمد رومی و ملا محمد رومی و ملا نورالدین و ملا علی شیرازی و ملا نادری و مولینا حسین غزنوی وغیرہ بسیارے از سخنوران نامدار دریں دیار ظاہر شدند و بمصاحبت و مناومت پادشاہ سرفراز گشتند۔ بعد سلطان زین العابدین قریب یک صد سال بسبب فساد و عناد امرا دریں محال ہرج و مرج بوقوع آمدہ، ہیچ کسے پرداختِ ایں علم نہ نمود۔

پس در عہدِ چکاں حسین شاہ چک کہ در سخن گستری طبعی عالی داشت و پرورش و قدردانی سخنوران بسیار می کرد، حرفہ شعر و سخن اندک رواج یافت، و در حکومت شاہاں مغلیہ بازار شعر و سخن بسیار گرم بود۔ چنانچہ بعضے ارباب سخن از اطراف دُور آمدہ دریں دیار توطن فرمودند، و بعضے کساں ازیں دیار فیض آثار ہم سر کشیدہ داد سخن وری دادند۔ اکنوں بخیال یادگاریٔ آں افراد باکمال ذکر بعضے مشاہیر شعرا کہ دریں دیار چراغِ سخن را فروغے دادہ اند ابتدائے عہدِ چکاں دریں رسالہ اندراج کردہ شود۔

میر علی — از مردم ایران علامۂ زمان و فاضل دوراں صاحب

تاریخ حسن

حصّہ چہارم

در تذکرۂ شعراء

اے قلم باز دُر فشانی کن
نغز گوئی و خوش بیانی کن

نقش دانش سواد یافت ز تو
آفرینش مراد یافت ز تو

اولیں نقطۂ وجود توئی
آخریں محورِ عمود توئی

از تو بشگفت باغِ حُکمِ ازل
از تو پذیرفت رنگِ نقشِ عمل

سر برافراز تا سرت گردم
طرح انداز قصّہ سر کردم

ختم کردی چو حصّۂ فقرا
تازہ کن باز قصّۂ شعرا

حصّۂ چہار ہیں بصد تعجیل
کن تبند کار شاعراں تکمیل

شاعر پاک دل زبانِ خداست
کہ سخن آفریں بنور و ہُداست

ور بود بد منش شود وارون
لقب اوست در جہاں غاوون

در فیض ازل ہمیں سخن است
فیض بخشِ کُمل ہمیں سخن است

گر نبودے سخنورے بجہاں
رازہائے نہاں نگشت عیاں

نفس را میل ہائے شہوانی است
فرحت روح در سخندانی است

وہ چہ خوش بود علمِ شعر و سخن
رفت چوں آہ یک قلم ز دہن

چوں نماند سخنوراں معدوم
شور بوم است ہر طرف در بوم

زاغ بر طینہ زد نوا در باغ
بلبل از باغ رفت با صد داغ

○

[illegible] ٢٤

۹۱- ملا عطاء اللہ ہمما ۴۸
۹۲- ملا عبد الغنی ۴۸
۹۳- عبد الوہاب ہمت ۴۹
۹۴- محتشم خان فدا ۴۹
۹۵- بابا کرم اللہ ۵۰
۹۶- حبیب اللہ ڈلو ۵۰
۹۷- محمد رضا ۵۱
۹۸- عصام الدین خان نجدہ ۵۱
۹۹- محمد اکبر رفیق ۵۱
۱۰۰- محمد فاروق ۵۱
۱۰۱- فاخر ۵۲
۱۰۲- محمود والا ۵۲
۱۰۳- محوی ۵۲
۱۰۴- ملا حبیب اللہ دار ۵۳
۱۰۵- ملا عبید اللہ ۵۳
۱۰۶- مصطفےٰ خان بخت ور ۵۴
۱۰۷- بابا محمد کاظم ۵۴
۱۰۸- میرزا مہدی مجرم ۵۵
۱۰۹- ملا حمید اللہ ۵۶
۱۱۰- کبیری ۵۶
۱۱۱- یاسین خان ۵۶
۱۱۲- خواجہ حسن زرگیر ۵۶
۱۱۳- خواجہ حسن کول شعری ۵۶
۱۱۴- محمد شاہ فصیح ۵۷
۱۱۵- اسد اللہ راجہ نخوی ۵۷
۱۱۶- خواجہ محمد شاہ نزوری ۵۸
۱۱۷- خواجہ سعد الدین درابو ۵۸
۱۱۸- حاجی مختار شاہ اشائی ۵۸
۱۱۹- خاتمہ ۶۰
[اشاریہ] ۶۳

۴۱- خواجہ ضیاالدین دیوانی ۲۸
۴۲- حاجی محمد اسلم سالم ۲۸
۴۳- بابا حاجی مغنی ۲۹
۴۴- حاجی حیدر ۲۹
۴۵- ملا فائق ۲۹
۴۶- ملا بینش ۲۹
۴۷- ملا ثابت ۳۰
۴۸- قلندر بیگ ۳۰
۴۹- آذری ۳۰
۵۰- میر نورالدین مشارق ۳۰
۵۱- خواجہ نوراللہ دیوانی ۳۱
۵۲- میر کمال الدین ۳۱
۵۳- خواجہ علی اکبر ۳۲
۵۴- محمد رضائے مشتاق ۳۲
۵۵- عبدالحکیم ساطع ۳۴
۵۶- میرزا عبدالغنی بیگ قبول ۳۵
۵۷- محمد امین دانا ۳۵
۵۸- میر محمد معروف ۳۵
۵۹- ملا عبدالغفور نامی ۳۶
۶۰- شاہ رضا چشم ۳۶
۶۱- ملا اشرف یکتا ۳۶
۶۲- لطف اللہ بیگ صہبا ۳۶
۶۳- ملا میرک فانی ۳۶
۶۴- شرف الدین خان فرحت ۳۶
۶۵- خواجہ امان اللہ ۳۷
۶۶- محمد عاقل ۳۷
۶۷- حکیم رحمت اللہ ۳۷
۶۸- میر احسن اللہ عرف فصاحت خان راضی ۳۷
۶۹- محمد فاروق ۳۸
۷۰- محمد حیات ہادی ۳۹
۷۱- میرزا بیگ ۳۹
۷۲- ملا یوسف ۳۹
۷۳- ملا محمد رفیع ۳۹
۷۴- محمد علی خان متین ۳۹
۷۵- عبدالوہاب شائق ۴۰
۷۶- محمد جان بیگ سامی ۴۱
۷۷- رحمت اللہ بانڈے نوید ۴۲
۷۸- ملا راجح ۴۲
۷۹- ملا حسن ۴۲
۸۰- ملا عشقی ۴۲
۸۱- محمد یحییٰ حیا ۴۲
۸۲- محمد کاظم ۴۳
۸۳- اسداللہ شگون ۴۳
۸۴- میر عنایت اللہ کنٹ ۴۳
۸۵- میرزا قلندر ۴۴
۸۶- محمد رضائے کنٹ ۴۴
۸۷- خواجہ بہاؤالدین ۴۴
۸۸- رحمت اللہ تمکین ۴۴
۸۹- ملا محمد توفیق ۴۴
۹۰- خواجہ عبدالغفور ۴۷

فہرست

[ابتدائیہ]

۱- میر علی	۲	۲۱- ملا فہمی	۱۷
۲- ملا خامی اول	۳	۲۲- فطرتی	۱۸
۳- ملا خامی ثانی	۳	۲۳- روشنی	۱۸
۴- بابا طالب اصفہانی	۴	۲۴- گلشنی	۱۸
۵- ملا مہری	۴	۲۵- مشتری	۱۸
۶- محمد امین مستغنی	۴	۲۶- مہری	۱۸
۷- میرزا علی خان	۵	۲۷- بدیعی	۱۸
۸- شاہ ابوالفتح	۵	۲۸- فراوغی	۱۹
۹- مظہری کشمیری	۶	۲۹- محمد مراد زرین قلم	۱۹
۱۰- میر حسن	۷	۳۰- ملا محسن شیرین قلم	۱۹
۱۱- اوجی کشمیری	۷	۳۱- ملا محمد طاہر غنی	۱۹
۱۲- ملا ذہنی کشمیری	۹	۳۲- خواجہ ہاشم دیوانی	۲۲
۱۳- حاجی محمد جان قدسی	۱۰	۳۳- قاضی محمد عارف	۲۲
۱۴- طغرائے مشہدی	۱۲	۳۴- عنایت خان آشنا	۲۲
۱۵- قاضی ابوالقاسم	۱۳	۳۵- عبدالرسول استغنا	۲۳
۱۶- محمد قلی سلیم	۱۳	۳۶- محمد رفیع منشی	۲۳
۱۷- میرزا طالب کلیم	۱۴	۳۷- محمد زمان نافع	۲۶
۱۸- میر الٰہی	۱۵	۳۸- مرزا دارا بجویا	۲۶
۱۹- ملا محمد صالح	۱۶	۳۹- کامراں بیگ گویا	۲۷
۲۰- ملا فصیحی	۱۷	۴۰- لالہ ملک شہید	۲۷

تاریخِ حسن

حصہ چہارم

ناشر: محکمۂ تحقیق و اشاعت
حکومت جموں و کشمیر
سرینگر

○

طبع اول در سنہ ۱۹۶۰ء
بہا ۱۵۰ نئے پیسے

○

مطبع گورنمنٹ پریس، سرینگر

تاریخ حسن: حصہ چہارم

در ذکر شعرائے فارسی

مولفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

پیش کردہ

پی، این، پشپ

تاریخِ حسن

حصّہ چہارم

در ذکر

شعرائے فارسی

(در کشمیر)

محکمۂ تحقیق و اشاعت

حکومت جموں و کشمیر

سرینگر